

monografieën volkstelling 1971

14

groeierende en kwijnende plattelandskernen

j. p. groot

vakgroep sociologie westers – landbouwhogeschool wageningen

's gravenhage, staatsuitgeverij 1980

monografieën volkstelling 1971

centraal bureau voor de statistiek

voorborg:
prinses beatrixlaan 42B
2270 AZ voorburg
telefoon: 070-69 43 41

heerlen:
kloosterweg 1
6401 CZ heerlen
telefoon: 045-73 66 66

stichting interuniversitair instituut voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek

amsterdam:
o.z. achterburgwal 128
1012 DT amsterdam
telefoon: 020-24 00 75

Kengetal: VTM/ 1971-14

Key figure: VTM/ 1971-14

AUTEURSRECHT VOORBEHOUDEN

Het herdrukken van de inhoud van deze publikatie is niet toegestaan, noch geheel, noch gedeeltelijk, noch in de oorspronkelijke, noch in bewerkte vorm, tenzij met schriftelijke machtiging van de Directeur-Generaal van de Statistiek.
Het gebruiken van de inhoud van deze publikatie als toelichting of bewijsvoering in een artikel, een boekbespreking of een boek is toegestaan, mits de bron duidelijk en nauwkeurig wordt vermeld.

Verkrijgbaar bij de Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage en de boekhandel.

Obtainable from the Staatsuitgeverij, the Hague and from booksellers.

Prijs: f 20.25 (incl. B.T.W.)

Bestelnummer: 840 371 14

COPYRIGHT RESERVED

Price: f 20.25 (Tax on Value added incl.)

Quote nr.: 840.371.14

Ten geleide

De opkomst ná de Tweede Wereldoorlog van nationale en regionale planningsinstituten in ons land heeft ertoe geleid, dat de uitkomsten van periodieke Volkstellingen in toenemende mate van betekenis zijn geworden voor het toegepast sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Te denken valt hierbij met name aan het beleidsvoorbereidend onderzoek op de terreinen van ruimtelijke ordening, sociaal-economische en sociaal-culturele planning.

Daarentegen heeft tot voor een tiental jaren het gebruik van Volkstellersuitkomsten voor meer algemene sociaal-wetenschappelijke onderzoeksdoeleinden een overwegend incidenteel karakter gedragen. Dit is wellicht mede het gevolg geweest van het ontbreken van een direct samenwerkingsverband tussen de universitaire onderzoekcentra en het CBS. Weliswaar zijn reeds ter gelegenheid van de Volkstelling 1960 plannen beraamd om te komen tot een meer intensief gebruik van Volkstellersuitkomsten door de beoefenaren van de sociale wetenschappen, doch door gebrek aan mankracht en middelen konden deze niet worden verwezenlijkt.

Teneinde in deze situatie verandering te brengen heeft in het kader van de voorbereidingsfase van de Volkstelling annex woningtelling 1971 hierover beraad plaatsgehad tussen het CBS en vertegenwoordigers van de sociale wetenschappen. Dit heeft ertoe geleid, dat vanaf het begin de sociaal-wetenschappelijke onderzoeksinstituten zijn betrokken bij de opzet van het op basis van de uitkomsten van deze telling samen te stellen tabellenprogramma. Als resultaat van dit overleg is in 1968 door het SISWO een publikatie uitgegeven, waarin de adviezen van de bij het overleg betrokkenen zijn gebundeld. Deze publikatie is verschenen onder de titel: «De Volkstelling 1970. Aanpassingsdesiderata in het perspectief van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek».

Nadat door bijzondere omstandigheden de tellingsdatum was verschoven naar het jaar 1971, hebben vervolgens het CBS en SISWO gezamenlijk het initiatief genomen om met inschakeling van daarin geïnteresseerde universitaire onderzoeksinstituten een reeks Volkstellersmonografieën te bewerkstelligen. Deze monografieën zijn bedoeld om in aanvulling op de gebruikelijke presentatie door het CBS dieper in te gaan op Volkstellersuitkomsten, daarbij eventueel complementair gebruik makend van andere informatiebronnen.

Bij de opzet van deze reeks kon worden aangesloten op een al eerder voorgenomen samenhangende serie publikaties over gezinssociologische onderwerpen. De voor sociaal onderzoek in Nederland ongebruikelijk grote schaal van het nagestreefde geheel vergde een goede organisatorische voorbereiding, nadrukkelijke en continue aandacht voor de coördinatie en omvangrijke financiële steun.

Voor de organisatie, coördinatie en administratie kon een centraal punt worden gevonden bij SISWO, waar drs. C. J. M. Corver met de projectleiding werd belast. Nadat reeds in een vroeger stadium subsidiëring van de gezinssociologische monografieën werd verkregen van de Ministeries van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, van Sociale Zaken en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, werd in 1971 financiering van de gehele reeks verkregen uit de zo geheten «beleidsruimte», een overheidsfonds voor onderzoek onder verantwoordelijkheid van het Interdepartementaal

tementaal Overleg Wetenschapsbeleid (IOW). Naast de aldus genoten steun van regeringszijde (ruim vier miljoen gulden) was ook de bijdrage van de participerende onderzoeksinstituten aanzienlijk in de vorm van de beschikbaarstelling van onderzoekertijd en faciliteiten. Van de zijde van het CBS is een team van medewerkers van de Hoofdafdeling Algemene Tellingen betrokken geweest bij het verstrekken van statistisch-inhoudelijke adviezen aan de auteurs, terwijl de Hoofdafdeling Centrale Bewerking technische ondersteuning heeft verleend bij het ontwikkelen van een standaard tabelleerprogramma. Daarnaast is door het CBS een belangrijke bijdrage verleend in de kosten van de publikatie van de monografieën.

De voorliggende publikatie is er een uit een reeks van achttien. De reeks is niet zonder aanzienlijke vertraging voltooid. De oorzaken liggen in belangrijke mate bij moeilijkheden ondervonden bij de verzameling van de gegevens van de Volkstelling 1971 en de bewerking daarvan. De resultaten van het geheel blijven desondanks van belang voor wetenschap en beleid. Voor de grote energie en het doorzettingsvermogen waarmee in de loop der jaren aan het onderzoek is gewerkt, zijn het CBS en SISWO de diverse betrokkenen erkentelijk.

De auteur van het rapport draagt de verantwoordelijkheid voor de wetenschappelijke analyse en de op de basis daarvan getrokken conclusies. Voor de cijfers als zodanig is het CBS verantwoordelijk.

Een tweetal commissies hebben de voortgang en afronding van het hele project begeleid. Allereerst de door de Minister voor Wetenschapsbeleid ingestelde Interdepartementale Begeleidingscommissie. Daarnaast opereerde voor de gezinssociologische monografieën (de nummers 1 t/m 11 en 18 uit deze reeks) de Begeleidingscommissie Gezins-sociologische Census-monografieën onder voorzitterschap van prof. dr. G. A. Kooy. De commissie had in het bijzonder tot taak de onderlinge afstemming van deze monografieën tot een coherent geheel te bewerkstelligen. De concrete werkzaamheden in dit kader werden verricht door een coördinatie-team bestaande uit drs. C. J. M. Corver van SISWO, drs. A. M. van der Heiden van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht en drs. C. de Hoog en dr. ir. L. Th. van Leeuwen, beiden medewerkers van de vakgroep westerse sociologie van de Landbouwhogeschool te Wageningen.

Zijn de vele inspanningen van alle betrokkenen gerechtvaardigd door het eindresultaat? Deze vraag is thans niet te beantwoorden. In reacties die daarover een meer gefundeerd oordeel mogelijk maken, zijn ondergetekenden sterk geïnteresseerd. Intussen hopen wij op een veelvuldig en intensief gebruik van deze monografie.

Prof. dr. P. Thoenes,
Voorzitter Interdepartementale Begeleidingscommissie

Dr. J. G. M. Sterk,
Directeur-Secretaris SISWO

Prof. dr. W. Begeer,
Directeur-Generaal van de Statistiek

Monografieën Volkstelling 1971

1. Huisvestingssituatie in Nederland	W. van der Windt	verschenen
2. Geboorte-intervallen	B. W. Frijling R. Zandanel	verschenen
3. Gescheidenen en verweduwen	A. Olde Daalhuis	verschenen
4. Wederzijdse kenmerken van huwelijkspartners	C. de Hoog	verschenen
5. Laagstgeklasseerden in Nederland	A. A. M. Fiselier H. L. P. R. Kraft	verschenen
6. Een sociaal-demografische analyse van de huwelijkssluiting in Nederland	G. A. B. Frinking F. W. A. van Poppel	verschenen
7. Beroepsarbeid door vrouwen in Nederland	A. B. Berends A. C. Boelmans-Kleinjan	verschenen
8. Vergrijzing	Th. A. M. Vis	1ste kwartaal 1981
9. Ontwikkelingsfasen van het gezin	L. Th. van Leeuwen	verschenen
10. Positie van jongeren t.o.v. het ouderlijk gezin	L. H. Boerma M. J. J. M. Malmberg	verschenen
11. Huishoudenssamenstelling en samenlevingsvormen	C. M. van 't Klooster-van Wingerden	verschenen
12. Onderwijs in Nederland	J. M. Vliegen	1ste kwartaal 1981
13. Kerkelijke gezindten	M. M. J. van Hemert	verschenen
14. Groeiende en kwijnende plattelandskernen	J. P. Groot	verschenen
15. A. Typologieën van Nederlandse gemeenten naar bevolkingsgroei	Th. M. Guffens J. J. Latten	verschenen
15. B. Typologieën van Nederlandse gemeenten naar stedelijkheidsgraad	R. E. van Engelsdorp Gaste-laars W. J. M. Ostendorf S. de Vos	verschenen
16. Regionale arbeidsmarkten	F. Schuurmans	1ste kwartaal 1981
17. Opleiding, beroepen- en werkgelegenheidsstructuur	G. J. M. Conen	1ste kwartaal 1981
18. Huishouden, huwelijk en gezin	C. J. M. Corver A. M. van der Heiden C. de Hoog L. Th. van Leeuwen	verschenen

Voorwoord

Evenals de andere delen van de reeks Monografieën Volkstelling 1971 heeft de voor u liggende censusmonografie een lange voorgeschiedenis. In het begin van de jaren zeventig zijn bijdragen geleverd door mevrouw ir. T. Wierenga-Posthumus en ir. G. P. M. Driessen die een belangrijke rol hebben gespeeld bij het formuleren van de probleemstelling en de keuze van de benodigde volkstellingsgegevens.

Hoewel het literatuuronderzoek dat door ir. H. Schotanus in 1973/1974 werd uitgevoerd, in verband met de lange looptijd van het project in 1979 bleek te moeten worden uitgebreid, heb ik aan zijn bijdrage tot deze censusmonografie zeer veel te danken. De aanzet tot het theoretische model, dat bij het voortgezette literatuuronderzoek en de verwerking van het censusmateriaal van groot nut is geweest, is door Schotanus geleverd.

Veel dank ben ik ook verschuldigd aan de heren Schmitz en Bieseman van het Centraal Bureau voor de Statistiek voor de correcte oplevering van de gevraagde gegevens. Bij de bewerking hiervan was de hulp van mijn zoon Jan van onpeilbare betekenis.

Grote steun heb ik ook ondervonden van J. W. te Kloeze die de voor-en nazorg van de computerverwerking door het Rekencentrum van de Landbouwhogeschool heeft verricht. Mijn dank gaat tenslotte uit naar A. Bosch voor het rekenwerk ten behoeve van de selectie van de kleine kernen, naar P. Holleman voor het tekenen van de kaarten en de figuren en naar Corry Rothuizen voor het typewerk.

J. P. Groot

Inhoud

Summary	XIX
1. Inleiding	1
2. Bevolkingsontwikkeling van kleine kernen	5
2.1. Probleemstelling	5
2.2. Oorzaken differentiële groei van kleine kernen	7
2.3. Conclusie	9
3. Sociale ecologie en bevolkingsontwikkeling van kleine kernen	11
3.1. Sociale ecologie; enkele groundbegrippen	11
3.2. Theoretisch model	12
4. De bevolkingsontwikkeling van kleine kernen; concretisering van het theoretische model	19
4.1. Sterk groeiende kleine kernen	19
4.1.1. Gezin en habitat	19
4.1.2. Gezin en voorzieningen	21
4.1.3. Sociale klasse en habitat	22
4.1.4. Sociale klasse en voorzieningen	24
4.1.5. Anti-urbanisme en habitat	25
4.1.6. Anti-urbanisme en voorzieningen	26
4.1.7. Hypothesen	26
4.2. Kwijnende kleine kernen	27
4.2.1. Habitat	27
4.2.2. Voorzieningen	28
4.2.3. Hypothesen	32
5. Werkwijze	35
5.1. Selectie van de kernen	35
5.2. Keuze van de censusgegevens	35
6. Analyse	39
6.1. Ligging, grootte en groei	39
6.2. Bevolkingssamenstelling	43
6.3. Huisvestingssituatie	52
6.4. Oorzaken verschillen bevolkingssamenstelling	55
6.4.1. Gezinsfase	55
6.4.2. Sociale klasse	57
6.4.3. Anti-urbanisme	59
7. Nabeschuwing	65
Bijlage	69
Geraadpleegde literatuur	75

Tabellen

1	Aantallen kleine kernen naar groeipercentage in de periode 1947-1971, per provincie en voor Nederland, in procenten.	6	19	kernen, in procenten.	53
2	Aantallen dorpskernen in Nederland naar indexcijfers van de groei in de periode 1947-1960 en naar inwonertal in 1947, in procenten.	6		Aantallen bewoonde woningen met en zonder aansluiting aan openbare nutsvoorzieningen, met badgelegenheid, met keukens, met c.v. en met privaat (W.C.) buiten de woning, in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.	53
3	Aantallen gehuchten en buurten in Nederland naar indexcijfer van de groei in de periode 1947-1960 en naar inwonertal in 1947, in procenten.	6	20.	Aantallen woonverblijven naar huurwaarde-klasse in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.	54
4	Aantallen kleine kernen in Nederland naar indexcijfer van de groei in de periode 1960-1971 en naar inwonertal in 1960, in procenten.	6	21.	Aantallen gezinshoofden in 245 sterk groeiende kleine kernen naar ontwikkelingsfase van het gezin en naar periode van vestiging, in procenten.	56
5	Aantallen groeiende en kwijnende kleine kernen naar aantal inwoners in 1947 en 1971, absoluut.	39	22.	Aantallen gezinshoofden in 245 kwijnende kleine kernen naar ontwikkelingsfase van het gezin en naar periode van vestiging, in procenten.	56
6	Aantal kwijnende en groeiende kleine kernen naar procentuele groei van het aantal inwoners in de periode 1947-1971, absoluut.	39	23	Aantallen gezinshoofden in 245 sterk groeiende kleine kernen naar sociale beroepsgroep en naar periode van vestiging, in procenten.	57
7	Aantallen inwoners jonger dan 14 jaar en 65 jaar en ouder in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.	43	24	Aantallen gezinshoofden in 80 kwijnende kleine kernen met de grootste afname van het inwonertal tussen 1947 en 1971 en in 80 kwijnende kleine kernen met de kleinste afname van het inwonertal naar sociale beroepsgroep, in procenten.	58
8	Aantallen gezinshoofden naar periode van vestiging in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.	45	25	Gemiddelde toename van het aantal inwoners van 245 groeiende kleine kernen in de periode 1947-1971, naar grootteklasse in 1971, in procenten.	59
9	Aantallen gezinshoofden naar aantal levendgeboren kinderen in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.	45	26	Aantallen gezinshoofden in 58 sterk groeiende kleine kernen met minder dan 1000 inwoners in 1971 en in 187 sterk groeiende kleine kernen met 1000 en meer inwoners naar ontwikkelingsfase van het gezin en naar periode van vestiging, in procenten.	61
10	Aantallen gezinshoofden naar aantal thuiswonende kinderen in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.	46	27	Aantallen gezinshoofden in 58 sterk groeiende kleine kernen met minder dan 1000 inwoners in 1971 en in 187 sterk groeiende kleine kernen met 1000 en meer inwoners naar sociale beroepsgroep en naar periode van vestiging, in procenten.	61
11	Aantallen gezinshoofden naar ontwikkelingsfase van het gezin in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.	47	28	Aantallen in de jaren 1965-1969 en na 1969 gevestigde gezinshoofden in 80 kwijnende kleine kernen met de kleinste afname van het inwonertal tussen 1947 en 1971 en in 80 kwijnende kleine kernen met de grootste afname van het inwonertal naar ontwikkelingsfase van het gezin, in procenten.	62
12	Aantal werkende gezinshoofden naar sociale beroepsgroep in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.	49			
13	Aantal werkenden naar positie in het bedrijf in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.	49			
14	Aantallen werkenden naar bedrijfstak in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.	50			
15	Aantallen werkenden naar ligging van het werkadres, in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.	51			
16	Aantallen werkende gezinshoofden naar het al dan niet dagelijks heen en weer gaan in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.	52	29	Aantallen in de jaren 1965-1969 en na 1969 gevestigde gezinshoofden in 80 kwijnende kleine kernen met de kleinste afname van het inwonertal tussen 1947 en 1971 en in 80 kwijnende kleine ker-	
17	Aantallen woningen naar bouwwijze in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.	53			
18	Aantallen woningen naar het aantal vertrekkende in groeiende en kwijnende kleine				

nen met de grootste afname van het inwonertal naar sociale beroepsgroep, in procenten

63

Figuren

1	Binnenlandse migratiesaldi van plattelandsgemeenten per 1000 van de bevolking in de periode 1957-1976	1
2	Schema theoretisch model	2
3	Saldi van de binnenlandse migratie van plattelandsgemeenten van alzonderlijk gemigreerde personen en van personen gemigreerd in gezinsverband per 1000 van de bevolking, per jaar, in de periode 1957-1976	37
4	Aantallen kleine kernen naar procentuele groei van het aantal inwoners in de periode 1947-1971, absoluut.	42

Kaarten

1	Groeiende plattelandskernen 1947-1971	40
2	Kwijnende plattelandskernen 1947-1971	41

Monographs Census 1971

1. Housing situation in the Netherlands	W. van der Windt	appeared
2. Rate of fertility	B. W. Frijling R. Zandanel	appeared
3. Divorced and widowed persons	A. Olde Daalhuis	appeared
4. Mutual characteristics of married persons	C. de Hoog	appeared
5. Households with low incomes	A. A. M. Fiselier H. L. P. R. Kraft G. A. B. Frinking	appeared
6. Nuptiality in the Netherlands	F. W. A. van Poppel	appeared
7. Economic activity of women in the Netherlands	A. B. Berends A. C. Boelmans-Kleinjan	appeared
8. Aging in the Netherlands	Th. A. M. Vis	1th quarter 1981
9. Family life-cycle	L. Th. van Leeuwen	appeared
10. Preadults in relation to their families	L. H. Boerma M. J. J. M. Malmberg	appeared
11. Various compositions of households	C. M. van 't Klooster-van Wingerden	appeared
12. Education in the Netherlands	J. M. Vliegen	1th quarter 1981
13. Religious denomination	M. M. J. van Hemert	appeared
14. Growing and declining villages in the Netherlands	J. P. Groot	appeared
15A. Typologies of municipalities based on degree of growth of population	Th. M. Guffens	appeared
15B. Typologies of municipalities based on degree of urbanization	J. J. Latten R. E. van Engelsdorp Gaste-laars W. J. M. Ostendorf	appeared
16. Regional labour markets	S. de Vos	1th quarter 1981
17. Education, occupation and employment	F. Schuurmans	1th quarter 1981
18. Households, marriages and families	G. J. M. Conen C. J. M. Corver A. M. van der Heiden C. de Hoog L. Th. van Leeuwen	appeared

Contents

Summary	XIX
1. Introduction	1
2. Population-development of villages	5
2.1. Problem statement	5
2.2. Causes of differential growth of villages	7
2.3. Conclusion	9
3. Social ecology and population-development of villages	11
3.1. Social ecology; some basic concepts	11
3.2. Theoretical model	12
4. The population-development of villages; more concrete form of the theoretical model	19
4.1. Strongly growing villages	19
4.1.1. Family and habitat	19
4.1.2. Family and utilities	21
4.1.3. Social class and habitat	22
4.1.4. Social class and utilities	24
4.1.5. Anti-urbanism and habitat	25
4.1.6. Anti-urbanism and utilities	26
4.1.7. Hypotheses	26
4.2. Declining villages	27
4.2.1. Habitat	27
4.2.2. Utilities	28
4.2.3. Hypotheses	32
5. Method	35
5.1. Selection of villages	35
5.2. Choice of census data	35
6. Analysis	39
6.1. Situation, size and growth	39
6.2. Population structure	43
6.3. Housing situation	52
6.4. Causes of differences in population structure	55
6.4.1. Family life cycle	55
6.4.2. Social class	57
6.4.3. Anti-urbanism	59
7. Epilogue	65
Appendix	69
Bibliography	75

Tables

1.	Small settlements by growing-percentages during the period 1947-1971, for the provinces separately and for the Netherlands as a whole (percentages).	6	19.	Inhabited dwellings with or without public utilities, with bath, kitchen, central heating and with a toilet outside the dwelling in growing and declining villages (percentages).	53
2.	Villages in the Netherlands by index-figure of the growth during the period 1947-1960 and by number of inhabitants in 1947 (percentages).	6	20.	Dwellings by rental value-category in growing and declining villages (percentages).	53
3.	Hamlets in the Netherlands by index-figure of the growth during the period 1947-1960 and by number of inhabitants in 1947 (percentages).	6	21.	Family-heads in 245 strongly growing villages by family life-cycle and by period of settlement (percentages).	54
4.	Small settlements in the Netherlands by index-figure of the growth during the period 1960-1971 and by number of inhabitants in 1960 (percentages).	6	22.	Family-heads in 245 declining villages by family life-cycle and by period of settlement (percentages).	56
5.	Growing and declining villages by number of inhabitants in 1947 and 1971 (absolute figures).	39	23.	Family-heads in 245 strongly growing villages by socio-economic status and by period of settlement (percentages).	56
6.	Growing and declining villages by proportional growth of the number of inhabitants during the period 1947-1971 (absolute figures).	39	24.	Family-heads in 80 most strongly declining villages between 1947 and 1971 and in 80 least declining small villages by socio-economic status (percentages).	57
7.	Inhabitants younger than 14 years and those of 65 years and older in growing and declining villages (percentages).	43	25.	Average increase of the number of inhabitants of 245 growing villages during the period 1947-1971 by size category of 1971 (percentages).	58
8.	Family-heads by period of settlement in growing and declining villages (percentages).	45	26.	Family-heads in 58 strongly growing villages with less than 1000 inhabitants in 1971 and in 187 strongly growing villages with 1000 or more inhabitants by family life-cycle and period of settlement (percentages).	59
9.	Family-heads by the number of children born alive in growing and declining villages (percentages).	45	27.	Family-heads in 58 strongly growing villages with less than 1000 inhabitants in 1971 and in 187 strongly growing villages with 1000 or more inhabitants by socio-economic status and period of settlement (percentages).	61
10.	Family-heads by children living at home in growing and declining villages (percentages).	46	28.	Family-heads settled in 80 least declining villages and in 80 most strongly declining villages during the period 1965-1969 and after 1969 by family life-cycle (percentages).	61
11.	Family-heads by family life-cycle in growing and declining villages (percentages).	47	29.	Family-heads settled in 80 least declining villages and in 80 most strongly declining villages during the period 1965-1969 and after 1969 by socio-economic status (percentages).	62
12.	Economically active family-heads by socio-economic status in growing and declining villages (percentages).	49			
13.	Economically active population by position in work-organisation in growing and declining villages (percentages).	49			
14.	Economically active population by branch of economic activity in growing and declining villages (percentages).	50			
15.	Economically active population by location of job in growing and declining villages (percentages).	51			
16.	Economically active family-heads by the fact whether they are daily commuting or not in growing and declining villages (percentages).	52			
17.	Dwellings by types in growing and declining villages (percentages).	53			
18.	Dwellings by the number of rooms in growing and declining villages (percentages).	53			
				Figures	
			1.	Surpluses of internal migration of rural municipalities per 1000 of the mean population during the period 1957-1976.	1
			2.	Outline of the theoretical model.	2

3.	Surpluses of internal migration of rural municipalities of individually migrated persons and of members of a family per 1000 of the mean population per year during the period 1957-1976	37
4.	Small settlements by proportional growth of inhabitants during the period 1947-1971 (absolute figures)	42
Maps		
1.	Growing rural settlements	40
2.	Declining rural settlements	41

Summary

Based on the results of the «1971 Population and housing census» a number of monographs has been compiled in co-operation between the Netherlands Central Bureau of Statistics and socio-scientific staff members of a number of Dutch universities. The project was coordinated by the Netherlands Universities' Joint Social Research Centre (SISWO) and financed by the Government from an inter-departmental fund for scientific research.

The present publication is one out of a series of 18 monographs.

This monograph deals with small settlements in the Netherlands. Discussing problems of small settlements mostly implies focussing on population decrease, its causes, and/or, its consequences. However, not all small settlements show a population decrease. In fact, there is a considerable number with an increasing population. Using data from the 1971 Census, this monograph focusses at both types of small settlements. The research problem is twofold. One, are there differences in population structure between growing and declining villages. Second, what is the explanation for these differences.

Researching this problem, two groups of small villages were selected. In making this selection, all Dutch villages with no more than 5000 inhabitants in the year 1947, were ranked on their growth rate over the period 1947-1971. Starting from both extremes of this list, two groups of 245 villages were selected. The villages in both groups share the same characteristic, either an increase or a decrease in population. Both groups together form 20% of the Dutch small villages.

In constructing the theoretical framework for this study, basic social ecology concepts, like population, habitat and utilities were employed.

While concepts like family life-cycle, social class, and anti-urbanism, were derived from (rural) sociology. With these concepts in mind literature on population movements from, into, or within rural areas was explored. Besides a more concrete formulation of the theoretical framework, this exploration has resulted in a set of hypotheses concerning the effect of social class, family life-cycle, and anti-urbanism, on the processes of in- and out-migration.

The 1971 Census data on the population of both types of villages to some extent confirm the results of other studies in this field. As appears from the analysis of these data, the population in both types of villages obviously differs with regard to: period of settlement, family life-cycle, educational level of the economically active population, socio-economic status, position in work-organisation, branch of economic activity, location of job and daily commuting or not. Great differences have also been found as to the housing situation of the two groups of villages, especially regarding the type of dwelling, number of rooms, material provisions and rental value.

Testing the hypotheses, it has become evident that during the second half of the sixties both social class and family life-cycle had a strong influence on the process of in-migration into the growing villages. As far as

out-migration from declining villages was concerned, family life-cycle only showed a minor effect, while that of social class was almost non-existent. Census data suitable as an indicator for anti-urbanism (or the desire to live in a small-scale community) were not available. A careful analysis of existing patterns in the data on the second half of the sixties suggests that the influence of anti-urbanism on in-migration into small villages is non-existent.

1. Inleiding

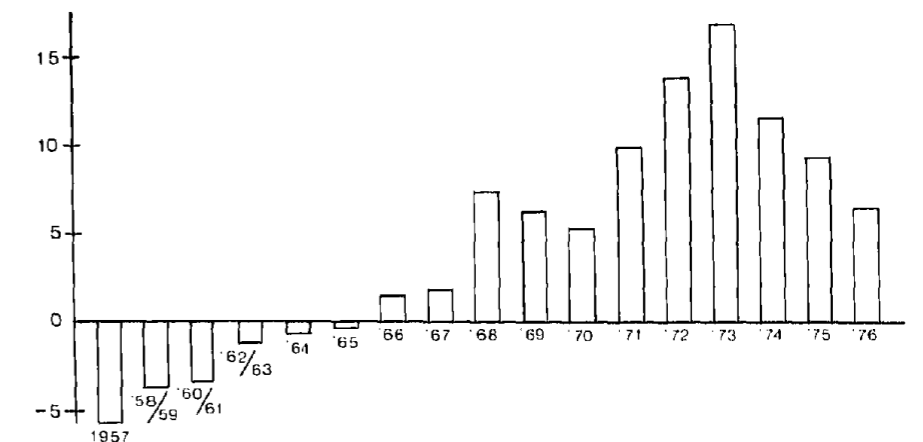
Aan de problematiek van de kleine kernen is in de sinds 1960 verschenen nota's over de ruimtelijke ordening op een uiteenlopende manier aandacht besteed.

In de eerste nota van 1969¹ is uitsluitend sprake van kleine kernen die als gevolg van de afvloeiing uit de landbouw teruglopen in inwonertal, waardoor zij hun voortbestaan als verzorgend centrum bedreigd zien. Het betreft hier vooral de kleinste kernen met minder dan 500 inwoners, die in het Noorden bijna 70% van het totaal aantal kernen uitmaken.

In de tweede nota ruimtelijke ordening die in 1966 verscheen², wordt in het hoofdstuk «Landelijke gebieden» een aantal opmerkingen gemaakt over de rond 2400 kernen met minder dan 5000 inwoners, die buiten de directe invloedssfeer van de steden liggen. Van deze kleine plattelandskernen wordt gezegd, dat zij een gemiddelde groeisnelheid van ongeveer 1% per jaar hebben. De kwijnende dorpen, ten aanzien waarvan in sommige streken een pijnlijk selectieproces optreedt, blijven daar beneden.

Eerst in de derde nota³ komen in de delen die gewijd zijn aan het wonen en de verzorging in de landelijke gebieden, naast de kwijnende dorpen de snel groeiende kleine kernen aan de orde. Met betrekking tot deze snel groeiende plattelandskernen wordt onder meer opgemerkt, dat eerst bij een aanzienlijke stijging van het aantal inwoners het voorzieningsniveau gelijke tred kan houden met de stijgende eisen, die de mensen er aan stellen.

De veranderde belangstelling in de nota's ruimtelijke ordening voor de beide hier onderscheiden categorieën van kleine plattelandskernen wordt alleszins begrijpelijk als men kennis neemt van de ontwikkeling van de binnenlandse migratie van de plattelandsgemeenten in de laatste twintig jaar.

Figuur 1. Binnenlandse migratiesaldi van plattelandsgemeenten per 1000 van de bevolking in de periode 1957-1976.

Figuur 1 laat duidelijk zien, dat bij het verschijnen van de eerste nota ruimtelijke ordening de plattelandsgemeenten in hun geheel nog een duidelijk vertrekoverschot hadden. Toen de tweede nota in 1966 uitkwam was het vertrekoverschot van alle plattelandsgemeenten tezamen juist omgeslagen in een klein vestigingsoverschot. Uit dien hoofde was er geen reden om veel sombere geluiden te laten horen over de kleine kernen buiten de stedelijke invloedssfeer. Excessieve bevolkingsafname op grote schaal kwam niet meer voor en sterke groei van plattelandskernen had slechts in uitzonderingsgevallen plaats. De rijksoverheid kon de toekomst met betrekking tot het wonen in het landelijke gebied met optimisme tegemoet treden.

De sterke stijging van het totale vestigingsoverschot van plattelandsgemeenten in de periode 1968—1973 maakt verklaarbaar, dat in de derde nota de snel groeiende kleine kernen als afzonderlijke probleemcategorie naar voren komen. Het streven naar de gebundelde deconcentratie wordt gedwarsboemd en het handhaven van open ruimten tussen de stedelijke zones komt in gevaar.

Er is nog een andere verschuiving te constateren in de wijze waarop de nota's ruimtelijke ordening de problematiek van de kleine kernen hebben benaderd. In de nota van 1960 werd de oplossing van het vraagstuk van de in bevolking teruglopende en daardoor in hun bestaan als verzorgingscentrum bedreigde kleine kernen gezien in een heroriëntatie van de bewoners van deze kernen op grotere levenskrachtige dorpen. Van een soortgelijke technisch-ruimtelijke optiek inzake de kleine kernen geven de samenstellers van de tweede nota blijk. Met het oog op de realisering van het gewenste spreidingsmodel van de gebundelde deconcentratie wordt het aanvaardbaar geacht, dat de kleine kernen buiten de directe invloedssfeer van de steden jaarlijks niet meer dan 1% zullen toenemen, zoals op basis van het demografische model van de nota wordt verwacht.

In de daarop betrekking hebbende delen van de derde nota wordt evenwel een meer maatschappelijke zienswijze op de problematiek van de kleine kernen gehanteerd. Reeds in de Oriënteringsnota staat, dat plattelandskernen in de samenleving een belangrijke rol spelen voor degenen die een duidelijke binding met het dorp hebben. In de Verstedelijkingsnota wordt met betrekking tot de sterk groeiende kleine kernen opgemerkt, dat er sociale verschillen bestaan tussen de oorspronkelijke bewoners en de nieuw aangekomenen.

Deze meer maatschappelijk georiënteerde visie op de kleine kernen komt in de Nota Landelijke Gebieden in nog sterkere mate naar voren.

Het streven naar de ontwikkeling en de instandhouding van maatschappelijke verbanden is een duidelijke beleidslijn ten aanzien van de kwijnende kernen. Ook worden de voorzieningen in relatie met het sociale leven van de kleine kernen beschouwd. Verder geeft het meermalen verwijzen naar het terrein van de samenlevingsopbouw er blijk van, dat de samenstellers van de Nota Landelijke Gebieden oog hebben voor het geheel van de sociale krachten die bij de problematiek van de kleine kernen een rol spelen.

In het door de Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening met betrekking tot de Nota Landelijke Gebieden uitgebrachte advies⁴ wordt aan de sociale dimensie van de problematiek van de kleine kernen nog meer aandacht besteed. Zij stelt zelfs de vraag, of de ruimtelijke ordening wel het meest geschikte kader is om deze problematiek in haar totaliteit aan de orde te stellen. Voor de oplossing van eventuele leefbaarheidsproblemen in kleine kernen komen vooral niet-ruimtelijke maatregelen in aanmerking.

Met het oog op de verbreding van de optiek op het vraagstuk van de kleine kernen en, bij het zoeken van oplossingen daarvoor de verschuiving naar niet-ruimtelijke maatregelen is het gewenst dat ook in het onderzoek naar de problematiek van de kleine kernen een zekere heroriëntatie plaats vindt. Naast de ruimtelijke facetten zijn in de laatste jaren door ver-

scheidene studies ook sociaal-culturele facetten behandeld. Onderzoek naar kleine kernen waarbij (ook) de sociaal-economische kanten van het vraagstuk sterk zijn belicht, is evenwel tot nog toe nagenoeg uitgebleven⁵.

Het beschikbaar komen van het materiaal van de Volkstelling 1971 was voor ons een gunstige gelegenheid om gesteund door uitvoerige literatuurstudie een veelzijdige benadering van de problematiek van de kleine kernen te hanteren. Hierbij bleek het mogelijk, dank zij het gekozen sociaal-ecologische uitgangspunt, aan de situatie met betrekking tot de werkgelegenheid en de verzorging van de kleine kernen ruimschoots aandacht te besteden. Daarnaast kon bij de sociaal-ecologische benadering ook het facet wonen in sterke mate worden belicht.

Nu voor het zoeken naar oplossingen voor de problematiek van de kleine kernen aan de activiteiten op het terrein van de samenlevingsopbouw een toenemende betekenis wordt gehecht, moet een duidelijk inzicht in de ontwikkelingen met betrekking tot de werkgelegenheid, de verzorging en het wonen en in de veranderingen die als gevolg hiervan in de bevolkingssamenstelling van de kleine kernen optreden onontbeerlijk worden geacht. De mogelijkheid om gegevens van de Volkstelling 1971 die betrekking hebben op kleine plattelandskernen te analyseren hebben wij niet alleen aangegrepen om aan andere dan ruimtelijke en sociaal-culturele facetten van de problematiek van deze kernen aandacht te besteden, maar ook om zowel de ontwikkeling van de sterk groeiende als van de kwijnende kernen meer inzichtelijk te maken. Dank zij het feit, dat er gegevens van alle Nederlandse kleine kernen beschikbaar kwamen en van ongeveer 2500 van deze kernen de groei van het aantal inwoners sinds 1947 kon worden vastgesteld, was het mogelijk om een aantal kleine kernen te selecteren met een zeer sterke bevolkingstoename naast een aantal kleine kernen waarvan de bevolking in sterke mate is teruggelopen. Van deze beide groepen van kleine kernen mag worden verwacht, dat zij de sociale kenmerken van groeiende, respectievelijk kwijnende kernen «in optima forma» zullen vertonen.

Noten

¹ Nota inzake de Ruimtelijke Ordening in Nederland. 's-Gravenhage, 1960.

² Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland. 's-Gravenhage, 1966.

³ Oriënteringsnota Ruimtelijke Ordening, deel 1c. 's-Gravenhage, 1975; Verstedelijkingsnota, deel 2a. 's-Gravenhage, 1976;

Nota Landelijke Gebieden, deel 3a. 's-Gravenhage, 1977.

⁴ Nota Landelijke Gebieden, deel 3c. Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening. 's-Gravenhage, 1979.

⁵ Een uitzondering moet worden gemaakt voor een studie die enige jaren geleden in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken is verricht: 'Distributieve voorzieningen in kleine kernen. Bureau voor Ruimtelijke Ordening van Heeswijk en Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf. 's-Gravenhage, 1977.

2. Bevolkingsontwikkeling van kleine kernen

Terwijl de bevolking van Nederland tussen de volkstellingen 1947 en 1971 in totaal met 36,3% toenam, liep de bevolkingsontwikkeling van de plaatsen die in 1947 minder dan 5000 inwoners telden, tussen genoemde tellingen zeer sterk uiteen. Onder de 2447 plaatsen waarvan de procentuele groei tussen 1947 en 1971 kon worden berekend, bevonden zich 883 kleine kernen die sterker waren gegroeid dan het landelijk gemiddelde (= 36,3%). Aan de andere kant gaven 744 kernen met minder dan 5000 inwoners een afname in bevolkingsomvang van meer dan 10% te zien.

De differentiële bevolkingsontwikkeling van kleine kernen in de jaren na de tweede wereldoorlog is voor de verschillende delen van ons land niet gelijk.

Zoals tabel 1 (blz. 6) laat zien, liggen in de provincies Groningen, Friesland, Drenthe en Zeeland vooral de kleine kernen met een meer of minder sterke afname van het inwonertal en in Overijssel, Gelderland, Utrecht, Noord-Brabant en Limburg zeer veel kleine kernen die in bevolkingsomvang zijn toegenomen, terwijl de beide Hollanden in dit opzicht een tussenpositie innemen.

Naast de geografische ligging blijkt ook de grootte van de kern in aantal inwoners een samenhang te vertonen met de bevolkingsontwikkeling.

Kleine kernen met minder dan 500 inwoners zijn zowel in de jaren 1947-1960, maar vooral ook in de periode 1960-1971 in zeer veel gevallen teruggelopen in inwonertal, terwijl de kernen met meer dan 1000 inwoners in overwegende mate zijn gegroeid.

2.1 Probleemstelling

In het voorgaande is in het kort geschetst, hoe uiteenlopend de bevolkingsontwikkeling van kleine kernen in Nederland in de jaren na de tweede wereldoorlog is geweest. Deze differentiële ontwikkeling heeft er toe geleid, dat in de bevolkingssamenstelling van de plattelandskernen sterke veranderingen zijn opgetreden. Met name tussen de kleine kernen die door het voorkomen van hoge geboorte-overschotten en/of hoge positieve migratiesaldi in de afgelopen jaren sterk zijn gegroeid, enerzijds, en de kleine kernen die als gevolg van slechts geringe geboorte-overschotten, c.q. zelfs sterfte-overschotten en/of hoge negatieve migratiesaldi in bevolkingsomvang zijn teruggelopen anderzijds mogen grote verschillen in de samenstelling van de bevolking worden verwacht. De centrale vraag van deze censusmonografie luidt nu: welke verschillen in bevolkingssamenstelling tussen sterk groeiende en kwijnende kleine kernen die samenhangen met de differentiële groei van deze kernen, kunnen met behulp van de gegevens van de Volkstelling 1971 worden aangetoond en hoe moeten deze verschillen worden verklaard?

Door middel van een onderzoek van de literatuur over de bevolkingsbewegingen naar en van kleine nederzettingen hebben wij ons een beeld trachten te vormen van de vragen die aan het aanwezige censusmateriaal moesten worden gesteld. In de beide volgende hoofdstukken wordt verslag gedaan van dit literatuuronderzoek. Het mondt uit in de vragen-«set» die aan het CBS werd voorgelegd (hoofdstuk 5). Tevens wordt door de theoretische oriëntatie in deze hoofdstukken een aanzet gegeven voor de interpretatie van de verschillen in bevolkingssamenstelling van sterk groei-

Tabel 1. Aantallen kleine kernen met groeipercantage in de periode 1947-1971, per provincie en voor Nederland, in procenten.

	> -29.9 %	-29.9/ -15.0%	-14.9/ -5.0%	-4.9/ +4.9%	+5.0/ +14.9%	+15.0/ +29.9%	+30.0/ +59.9%	> +59.9 %	totaal	aantal
Groningen	30.3	21.7	10.5	10.9	5.6	7.1	8.6	5.2	100	267
Friesland	17.0	19.8	14.2	13.4	9.7	9.3	8.1	8.5	100	247
Drenthe	21.7	23.3	7.9	5.0	7.1	6.7	10.8	17.5	100	240
Overijssel	6.3	3.2	3.2	6.3	4.8	6.3	25.4	44.4	100	63
Gelderland	5.0	7.0	6.0	5.7	6.7	7.7	14.8	47.0	100	298
Utrecht	1.1	11.1	6.7	14.4	3.3	11.1	11.1	41.1	100	90
Noord-Holland	5.7	10.5	12.9	10.5	10.0	12.4	17.2	20.6	100	209
Zuid-Holland	10.2	13.2	9.4	6.4	7.7	10.6	14.5	28.1	100	235
Zeeland	22.7	14.7	11.7	11.7	9.2	9.8	10.4	9.8	100	163
Noord-Brabant	6.1	6.1	6.4	9.8	7.4	8.8	19.2	36.4	100	297
Limburg	7.1	10.1	9.2	5.6	6.6	9.2	21.3	29.0	100	338
Nederland	12.7	13.3	9.2	8.7	7.6	8.9	14.5	25.1	100	2447

Bron: *Bewerking van gegevens van Volkstellingen 1947 en 1971*

Tabel 2. Aantallen dorpskernen in Nederland naar indexcijfer van de groei in de periode 1947-1960 en naar inwonertal in 1947, in procenten.

kerngrootte	< 90	90-110	> 110	totaal	aantal
0-500	29.5	33.6	36.9	100	708
500-1500	10.5	34.6	54.9	100	829
1500-3000	4.5	24.7	70.8	100	267
3000-10 000	2.4	15.8	81.8	100	277

Bron: Groot, J. P., *Kleine plattelandskernen in de Nederlandse samenleving*, Wageningen, 1972, p. 50

Tabel 3. Aantallen gehuchten en buurten in Nederland naar indexcijfer van de groei in de periode 1947-1960 en naar inwonertal in 1947, in procenten.

kerngrootte	< 90	90-110	> 110	totaal	aantal
0-500	38.8	34.1	27.1	100	1143
500 en meer	25.2	37.4	37.4	100	270

Bron: Groot, J. P., *Kleine plattelandskernen*, Wageningen, 1972, p. 55

Tabel 4. Aantallen kleine kernen in Nederland naar indexcijfer van de groei in de periode 1960-1971 en naar inwonertal in 1960, in procenten.

kerngrootte	< 90	95-110	> 110	totaal	aantal
0-500	49	20	31	100	1661
500-1000	27	26	47	100	647
1000-2000	15	21	64	100	514
2000-4000	10	12	77	100	274

Bron: Atzema, O. A. L. C., *Kleine kernen, nader bekeken*, Groningen, 1978, p. 16

ende en kwijnende kleine kernen. Alvorens ons bezig te houden met de vraag naar de gevolgen van de differentiële groei van kleine kernen voor de bevolkingssamenstelling daarvan, vinden wij het raadzaam aandacht te besteden aan de factoren die deze differentiële groei hebben beïnvloed. Op de eerste plaats moet het niet worden uitgesloten, dat hierdoor een voorlopig antwoord kan worden gegeven op de vraag naar het eventueel

voorkomen van verschillen in de bevolkingssamenstelling van diverse kleine kernen. Voorts zal het duidelijk zijn, dat de oorzaken van de differentiële groei van kleine kernen tenminste voor een deel moeten worden gezocht in krachten die op regionale dan wel (inter) nationale schaal werkzaam zijn en zeker niet op het lokale niveau van de individuele kernen alleen. Bij een onderzoek naar sociale kenmerken van (categorieën van) afzonderlijke kleine kernen kan enige oriëntatie omtrent relevante ontwikkelingen op meso- en macroniveau dan ook niet worden gemist.

2.2 Oorzaken differentiële groei van kleine kernen

Enkele onderzoekers hebben getracht voor de sterk uiteenlopende bevolkingsontwikkeling na 1945 van kleine kernen in Nederland een verklaring te vinden. In het onderzoek van de auteur voor zijn dissertatie¹ heeft hij nagegaan, of naast het inwonertal van de kern de afstand tot een stedelijk centrum, de regionale ligging, de omvang van de agrarische beroepsbevolking, het type van landbouwgebied en het verzorgingsniveau met de groei van de plattelandskernen in de jaren 1947-1960 samenhang.

Het bleek dat voor ons land als geheel in de genoemde periode de dorpskernen met minder dan 500 inwoners die op een kleine afstand van een stedelijk centrum liggen, in bevolking minder waren toegenomen dan de verder gelegen dorpskernen van dezelfde omvang. Voorts kon een sterke samenhang worden aangetoond tussen de bevolkingsontwikkeling van de dorpskernen met minder dan 250 inwoners en van de gehuchten en buurten kleiner dan 250 inwoners enerzijds en de totale bevolkingsgroei van de betreffende provincie anderzijds (rangcorrelatie coëfficiënten resp. 0,92 en 0,79). In gemeenten met een hoog percentage mannelijke beroepsbevolking in de landbouw bleken de dorpen en gehuchten minder sterk te zijn gegroeid dan dorpen en gehuchten van een gelijke omvang in gemeenten met relatief weinig in de landbouw werkzaam. Met betrekking tot het type van landbouwgebied kon worden geconstateerd, dat in de zoekgebieden met akkerbouw- en gemengd bedrijf, waar nog 30 à 40% van de beroepsbevolking in de landbouw werkzaam was, de bevolking van de dorpskernen in gelijke grootteklassen in mindere mate was gegroeid dan van de dorpskernen in de weidestroken met een zelfde percentage agrarische beroepsbevolking. Tenslotte zij vermeld, dat de bevolking van de dorpskernen met minder dan 3000 inwoners die omstreeks 1955 hoofdplaats van een gemeente waren, in sterkere mate bleek te zijn toegenomen dan het inwonertal van de dorpskernen waar de lokale overheid niet was gevestigd. Het al of niet hoofdplaats van een gemeente zijn werd als indicator van het plaatselijke voorzieningsniveau gehanteerd.

Het onderzoek van Van Engelsdorp Gastelaars en Ostendorf² naar de groeideterminanten van kleine plattelandskernen in een zestal overwegend agrarische gebieden in Nederland heeft als opvallend resultaat opgeleverd, dat de grootte van een kern geen waarneembare invloed heeft op de groei van kleine kernen. Hierbij moet worden opgemerkt, dat bij dit onderzoek slechts kernen werden betrokken die in 1947 1000 inwoners of minder telden. Als factoren die wel een duidelijk eigen effect op de bevolkingsontwikkeling van deze kleine kernen in de periode 1947-1960 hadden, kwamen naar voren de afstand ten opzichte van een grote concentratie van niet-agrarische werkgelegenheid, het aantal meewerkende echtgenotes in de landbouw en, in iets mindere mate, de aansluiting op het openbaar vervoer. De validiteit van de tweede genoemde factor, die als indicator van het ter plaatse heersende complex van waarden en normen werd beschouwd, moet ernstig worden betwijfeld. Zoals de beide onderzoekers ook zelf reeds hebben vermoed kan gevoeglijk worden aangenomen dat de determinerende werking niet werd veroorzaakt door het relatieve aantal meewerkende echtgenotes van agrarische bedrijfshoofden, maar door de ligging van de kern in een zandstreek dan wel in een klei- of veengebied. De eerstgenoemde hypothetische groeideterminant bleek namelijk zeer sterk met de laatstgenoemde samen te hangen. Als deze

aanname juist is, betekent dit, dat ook reeds in de jaren vijftig de aantrekkelijke woonomgeving op de zandgronden in vergelijking met de klei- en veengebieden de groei van kleine kernen positief hebben beïnvloed. Tenslotte heeft het onderzoek van Van Engelsdorp Gastelaars en Ostendorf aanwijzingen opgeleverd, dat de eigen invloed van de gemeentelijke overheid op de bevolkingsontwikkeling van kleine plattelandskernen niet moet worden onderschat.

Evenals de auteur en de beide zojuist genoemde onderzoekers heeft ook Atzema³ bij zijn onderzoek naar de invloed van structurele factoren op de bevolkingsgroei in kleine kernen in de periode 1960-1971 geworsteld met het vrijwel ontbreken van statistische gegevens op kernniveau, met name voor het beginjaar van deze periode. Uiteindelijk heeft hij de mogelijke invloed van de volgende factoren met behulp van een regressie-analyse onderzocht:

1. het inwonertal van de kern in 1960;
2. de afstand tot een werkgelegenheidscentrum;
3. de zwaarte van het werkgelegenheidscentrum;
4. de woningpolitiek in de kleine kern;
5. de bevolkingsgroei in de regio waarin de kleine kern ligt.

Hierbij vormde de bevolkingsgroei van 92 kernen, zijnde een steekproef uit de populatie van 559 kernen die in 1960 tussen 500 en 1000 inwoners telden, de afhankelijke variabele. De uiteindelijk opgestelde regressievergelijking liet zien, dat geen enkele van de onafhankelijke variabelen, de 5 bovengenoemde factoren, als voldoende significant kon worden beschouwd. De vraag rijst, of de zeer geringe door de onafhankelijke variabelen tezamen verklaarde variantie van de afhankelijke variabele ook bij dit onderzoek niet tenminste voor een deel moet worden toegeschreven aan het feit, dat slechts de kleine kernen in één bepaalde grootteklasse met een betrekkelijk klein interval in beschouwing zijn genomen.

Welke veronderstellingen kunnen nu op basis van de uitkomsten van de drie genoemde onderzoeken worden gemaakt met betrekking tot de bevolkingssamenstelling van sterk groeiende en kwijnende plattelandskernen? Hoewel uit de onderzoeken van Van Engelsdorp Gastelaars, Ostendorf en Atzema niet is gebleken dat het inwonertal van een kern een zelfstandige factor is van de bevolkingsgroei, zijn wij op grond van de resultaten van ons eigen onderzoek en gezien het feit dat de andere onderzoekers slechts kernen van een bepaalde grootteklasse in beschouwing namen, van mening dat de kerngrootte op zichzelf wel degelijk een rol speelt bij de bevolkingsontwikkeling. Dit betekent, dat de sterk groeiende kleine kernen naar verwachting een groter aantal inwoners zullen hebben dan de kwijnende plattelandskernen. Alleen al door dit verschil in grootte mag verder worden verwacht, dat sterk groeiende kernen in vergelijking met kwijnende kernen, minstens op bepaalde punten, een meer gevarieerde bevolkingssamenstelling zullen hebben.

Uit het feit dat door ons een nauwe samenhang kon worden aangetoond tussen de bevolkingsontwikkeling van de kleinste kernen en de groei van de totale bevolking in de betrokken provincie kan de veronderstelling worden afgeleid, dat de sterk groeiende kleine kernen vooral zullen worden aangetroffen in de provincies die in de jaren vijftig en zestig in bevolking sterk zijn gegroeid, namelijk Drenthe, Overijssel, Gelderland, Utrecht, Noord-Brabant en Limburg, terwijl de kwijnende kleine kernen in die provincies zullen blijken te liggen, waar de bevolkingsgroei duidelijk is achtergebleven bij de landelijke groei, t.w. Groningen, Friesland en Zeeland. Daar deze provincies de meest agrarische provincies zijn, mag de veronderstelling worden gemaakt, dat de kwijnende kernen veel meer een agrarisch karakter zullen hebben dan de sterk groeiende kernen. Een veronderstelling die wordt ondersteund door de uitkomst van ons onderzoek, dat de kleine kernen met een hoog percentage mannelijke agrarische beroepsbevolking minder sterk bleken te zijn gegroeid dan kernen waar slechts weinigen in de landbouw werkzaam waren⁴.

De constatering dat kleine kernen die in de jaren vijftig hoofdplaats van een gemeente waren, sterker zijn gegroeid dan kernen die dat niet waren, brengt ons tot de veronderstelling dat in sterk groeiende plattelandskernen een groter deel van de beroepsbevolking in de dienstensector werkzaam is dan in kwijnende kernen. Waarschijnlijk is ook het aantal werkzaam in de nijverheid in de sterk groeiende kernen naar verhouding groter dan in de kwijnende plattelandskernen. Dit baseren wij niet alleen op het zojuist gememoreerde feit dat in laatstgenoemde kernen velen in de landbouw werkzaam zijn, maar ook op de bevinding van Van Engelsdorp Gastelaars en Ostendorf⁵, dat de afstand van een kern tot een centrum van niet-agrarische werkgelegenheid van invloed bleek te zijn op de bevolkingsontwikkeling. Er kan worden aangenomen, dat het voornamelijk beroepspersonen werkzaam in de secundaire bedrijfstakken zijn, naast werkzaam in de tertiaire en quartaire sector, die in verband met de nabije ligging van de kern ten opzichte van een industriële agglomeratie als alleenstaande dan wel in gezinsverband zich daar kunnen vestigen, c.q. kunnen blijven wonen. Het zal hier niet alleen om beroepspersonen gaan die vanuit hun woonplaats naar de agglomeratie (Randstad, Brabantse Stedenrij, Twente) forensen, maar ook om personen werkzaam in bedrijven en instellingen die vanwege een meer of minder sterke relatie met het werkgelegenheidscentrum in of in de nabijheid van de betreffende kern zijn gevestigd.

Sterk groeiende plattelandskernen zullen dus, naar wij veronderstellen, kernen zijn waarvan de beroepsbevolking vrijwel uitsluitend in de nijverheid en de dienstensector werkzaam is, omdat deze kernen op geringe afstand tot een centrum van niet-agrarische werkgelegenheid liggen. In kwijnende kleine kernen is nog een belangrijk deel van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw als gevolg van het feit dat deze kernen in veel gevallen niet in de nabijheid van een stedelijk-industriële agglomeratie zijn gelegen.

2.3 Conclusie

Ondanks het feit dat wij in het voorgaande enkele veronderstellingen hebben gemeend te kunnen maken op basis van de resultaten van enkele onderzoeken, moeten wij aan het slot van dit hoofdstuk over de bevolkingsontwikkeling van kleine plattelandskernen toch met Hart en Salisbury⁶ bekennen, dat de ontwikkeling van de bevolkingsomvang van kleine kernen een zeer complex verschijnsel is, dat niet op een eenvoudige wijze is te verklaren. Het onderzoek naar de oorzaken van de bevolkingsontwikkeling van kleine kernen wordt niet alleen bemoeilijkt door het feit dat zonder twijfel vele factoren hierop van invloed zijn en dat slechts van een deel van deze factoren bekend is dat zij van belang zijn. Dit onderzoek is ook moeilijk, omdat met betrekking tot een aantal factoren waarvan theoretisch een invloed wordt verondersteld op de bevolkingsontwikkeling van kernen, in het geheel niet dan wel met een zeer grote inspanning de geëigende empirische gegevens kunnen worden verkregen.

Nu de omweg om uit het onderzoek naar de oorzaken van de differentie groei van kleine kernen ons een voorlopig beeld te vormen van de gewijzigde bevolkingssamenstelling van deze kernen niet erg doeltreffend en vermoedelijk ook niet een zeer degelijke benadering blijkt te zijn geweest, is er alle reden om te gaan zien, wat de onderzoeksliteratuur over de bevolkingsbewegingen naar en van kleine plattelandskernen ons rechtstreeks te zeggen heeft over de bevolkingssamenstelling van deze kernen en de veranderingen die hierin gedurende de laatste decennia zijn opgetreden.

3 Sociale ecologie en bevolkingsontwikkeling van kleine kernen

3.1. Sociale ecologie; enkele grondbegrippen

Bij het zoeken naar een theoretisch uitgangspunt voor ons onderzoek naar de gevolgen van de differentiële groei van kleine kernen voor de bevolkingssamenstelling van deze kernen kwamen wij in aanraking met de theoretische oriëntatie van de sociale ecologie, zoals die in ons land vooral door Nelissen¹ is ontwikkeld. In verband met de noodzaak om voor onze studie gebruik te maken van de weinige gegevens die door de Volkstelling 1971 op buurtniveau beschikbaar zijn gekomen, bleek de sociale ecologie een adequate theoretische benadering te bieden van de te onderzoeken problematiek. De sociale ecologie kan immers, zoals Nelissen² stelt, worden omschreven als de studie van de structuur, het functioneren en de verandering van de community, waarbij de community een natuurlijke, meer algemene basis van de samenleving is. De community is te beschouwen als een geheel dat resulteert uit de wisselwerking tussen de samenleving en de fysieke omgeving, waarbij de drijvende krachten werkzaam in de samenleving en onder meer inwerkend op de omgeving, zoals waarden, normen, doeleinden, consensus en conflict, ter onderscheiding van de «community» worden gerekend tot de «society». De community maakt in de sociaal-ecologische beschouwingwijze deel uit van de samenleving, maar behoort tot de sub-sociale orde daarvan, omdat zij als het *produkt* van sociale processen, in relatie met de fysieke omgeving, wordt gezien. De sociaal-ecoloog die de community als studie-object heeft, ziet zich wel geconfronteerd met de gevolgen van de werking van sociale processen, maar richt zich niet op deze processen als zodanig. Bij het onderzoek voor deze censusmonografie verkeren wij in een soortgelijke situatie. Door de Volkstelling 1971 zijn met betrekking tot de kleine kernen een aantal gegevens beschikbaar gekomen, die ons in staat stellen alle bewoners, c.q. een deel van de bewoners van iedere kern afzonderlijk in te delen naar leeftijd, geslacht, vestigingsduur, burgerlijke staat, gezinsfase, opleidingsniveau, al dan niet in beroep werkzaam zijn, bedrijfstak, sociale beroepsgroep, etc., maar over het netwerk van sociale relaties van de tot de kernen behorende *individuen*, over hun normen, waarden en doeleinden (die onder meer tot de wel geregistreerde constellatie hebben geleid) en over hun conflicten en coöperaties hebben wij geen enkele empirische informatie. Wel kunnen wij, evenals trouwens ook in de sociale ecologie gebeurt, ons in *theoretisch* opzicht met deze tot de sociaal-culturele orde van de samenleving behorende verschijnselen bezig houden. In dit en het volgende hoofdstuk alsook bij de interpretatie van de door ons gevonden onderzoeksresultaten zal dit dan ook het geval zijn.

Volgens de sociale ecologie is de community opgebouwd uit de volgende structurelementen: de populatie, de habitat en de voorzieningen³. De populatie wordt gevormd door de mensen die op een bepaald grondgebied vertoeven. De habitat is het grondgebied waarop de mensen behorend tot de community vertoeven. De voorzieningen zijn de activiteiten die de populatie onderneemt om het leven gestalte te geven.

Iedere community heeft een bepaalde structuur, omdat de elementen populatie, habitat en voorzieningen in telkens een andere samenhang voorkomen. Communities kunnen in verhouding tot hun populatie een grote habitat en veel voorzieningen hebben, zoals dat met een dorp met een uitgestrekt buitengebied dat een maxi-handelsvestiging binnen zijn

Noten

¹ Groot, J. P., Kleine plattelandskernen in de Nederlandse samenleving. Wageningen, 1972.

² Engelsdorp Gastelaars, R. van en W. J. M. Ostendorf, De groei van kleine plattelandskernen in Nederland. Een verkennend onderzoek over de periode 1947-1960. In: Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie 65, 1974, blz. 162-173.

³ Atzema, O. A. L. C., Kleine kernen, nader bekeken. Scriptie Geografisch Instituut Rijksuniversiteit Groningen, Groningen, 1978.

⁴ Groot, J. P., op cit., 1972, blz. 69 e.v.

⁵ Engelsdorp Gastelaars, R. van en W. J. M. Ostendorf, op cit., 1974.

⁶ Hart, J. F. and N. E. Salisbury, Population change in Middle Western villages: a statistical approach. In: Annals of the Association of American Geographers 55, 1965, pp. 140-160.

grenzen heeft, het geval is. Andere communities hebben in vergelijking met hun habitat een groot aantal voorzieningen en een omvangrijke populatie bijv. de grote steden. Een groot deel van de problemen van een community wordt veroorzaakt door het verschil in relatieve omvang van de structurelementen. Het is derhalve van belang om de relaties tussen deze elementen te kennen, zoals de populatie per habitat (bevolkingsdichtheid) en het aantal voorzieningen per habitat (voorzieningsdichtheid), terwijl de relatie tussen de populatie en de voorzieningen laat zien, hoeveel voorzieningen voor een bepaald aantal mensen in de community aanwezig zijn.

Een bepaalde community wordt echter niet alleen getypeerd door de speciale kwantitatieve relaties tussen de populatie, de habitat en de voorzieningen. Ook kwalitatieve aspecten van de drie structurelementen en de onderlinge relaties daartussen bepalen mede het unieke gezicht van de community.

De *populatie* wordt immers behalve door de omvang ook gekenmerkt door aspecten als sex-ratio, leeftijdsopbouw, beroepsstructuur, inkomensituatie, opleidingsniveau, samenstelling naar sociale klasse, autochtoniteit etc. De *habitat* wordt niet alleen afgebakend door vaak willekeurig vastgestelde administratieve grenzen, maar ook door in het landschap duidelijk zichtbare natuurlijke en technische barrières (rivieren, spoorlijnen, kanalen, autowegen) die naast de administratieve indeling vaak in veel sterkere mate ook de aard van de habitat bepalen. Onder de *voorzieningen* wordt het geheel van de materiële cultuur verstaan, die de populatie voor de inrichting van haar leven heeft opgebouwd. Dus niet alleen de boerderijen en de verdere uitrusting die voor de uitoefening van het agrarisch bedrijf nodig zijn, de fabrieken, de werkplaatsen, de winkels en de bankgebouwen, materiële cultuurelementen die een directe functie hebben voor het economische leven, maar ook alle andere materiële cultuurelementen als bijv. woningen, scholen, kerken, ziekenhuizen, openbare nutsvoorzieningen, zonder welke menselijk samenleven tegenwoordig in feite niet mogelijk zou zijn.

Het is deze bijzondere samenhang van de drie structurelementen, populatie, habitat en voorzieningen, in al hun verscheidenheid die de fysieke en sociale verschijningsvorm van een community bepaalt.

3.2. Theoretisch model

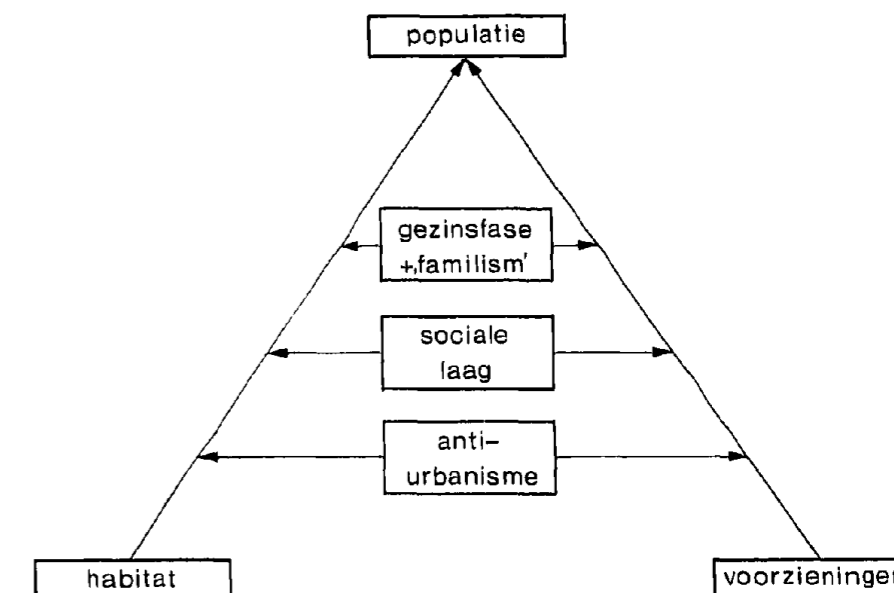
Ten einde een selectie te kunnen maken van de gegevens van de Volkstelling 1971 die met betrekking tot afzonderlijke kleine kernen beschikbaar zijn, en die ons een beeld zouden kunnen geven van de verschillen in de bevolkingssamenstelling tussen sterk groeiende en kwijnende kleine kernen en van de oorzaken hiervan hebben wij een theoretisch model ontwikkeld.

Dit theoretische model moet als een geheel van een aantal denkbeelden vooraf worden gezien over de veranderende bevolkingssamenstelling van kleine kernen. De hoekstenen in dit model worden gevormd door de in de vorige paragraaf behandelde groundbegrippen uit de sociale ecologie: populatie, habitat en voorzieningen. Dat houdt in, dat ook wij, een sociaal-ecologische benadering hanterend, uitgaan van de veronderstelling dat de samenstelling van de bevolking van de kleine kernen en de veranderingen daarin hoofdzakelijk worden bepaald door de habitat van deze kernen en de voorzieningen waarover de bewoners van deze kernen kunnen beschikken. Met het oog op het doel van ons onderzoek, namelijk het zoeken van een verklaring voor de veranderende bevolkingssamenstelling van kleine kernen met behulp van de censusgegevens van 1971, moet dit ruwe sociaal-ecologische kader echter worden verfijnd en ingevuld. Zoals uit par. 3.1 blijkt, zijn de begrippen populatie, habitat en voorzieningen zeer veelomvattend. Het is ondenkbaar dat in het bestek van dit onderzoek, waarbij in principe alle plattelandskernen in Nederland met ten hoogste 5000 inwoners in 1947 de onderzoekspopulatie vormen, aan de volledige inhoud van de drie genoemde groundbegrippen aandacht wordt besteed.

Wat betreft het begrip populatie is het duidelijk, gezien de probleemstelling, dat de inhoud daarvan wordt beperkt tot de samenstelling van de bevolking naar die kenmerken, waarover de volkstellingsgegevens informatie kunnen verschaffen. Uit de omvangrijke inhoud van het begrip habitat hebben wij slechts de kwaliteit van de woning en de woonomgeving genomen. Niet alleen omdat de Volkstelling 1971 slechts over deze aspecten van de habitat van alle kleine kernen informatie heeft opgeleverd, maar ook in verband met de nadere uitwerking van ons theoretische model, zoals verderop zal worden aangegeven.

Hoewel met betrekking tot de voorzieningen, waaronder (zie 3.1) het geheel van de materiële cultuur wordt verstaan die de populatie voor haar leven in de ruimste zin heeft opgebouwd, slechts indirect enige informatie uit het censusmateriaal kan worden afgeleid, kan dit sociaal-ecologische groundbegrip in onze theoretische beschouwing niet worden gemist. Met name voor de samenstelling van de bevolking van de kwijnende kleine kernen heeft dit begrip een belangrijke verklarende waarde. In het theoretische kader van deze censusmonografie willen wij onder de voorzieningen verstaan zowel het geheel van de arbeidsplaatsen die door de in beroep werkzame inwoners van kleine kernen op overbrugbare afstand in feite worden bezet dan wel in potentie zouden kunnen worden bezet, als de gehele outillage die alle inwoners van kleine kernen voor hun verzorging in de ruimste zin voor iedereen op overbrugbare afstand ten dienste staat.

Behalve de noodzaak van een nadere bepaling van de centrale begrippen is er nog een andere reden, waarom een kader waarin de drie veelomvattende basisbegrippen en de theoretische relaties tussen deze begrippen alleen een plaats zouden hebben, als uitgangspunt voor ons onderzoek niet toereikend is. De hantering van de begrippen populatie, habitat en voorzieningen tezamen met veronderstellingen over hun onderlinge, voornamelijk kwantitatieve, relaties is op zijn plaats bij een structuurbenadering van plattelandskernen. Naast een statische toestandsbeschrijving van de bevolkingssamenstelling van kleine kernen hebben wij evenwel behoefte aan inzicht in de ontwikkelingen die tot deze toestand hebben geleid. Uit de bestudering van de literatuur over de factoren van de binnen-

Figuur 2

landse migratiebewegingen zijn de volgende factoren naar voren gekomen die met betrekking tot plattelandskernen de relatie tussen de populatie enerzijds en de habitat en de voorzieningen anderzijds vermoedelijk in sterke mate beïnvloeden:

1. de gezinsfase, in combinatie met de sterkte van het «familism»;
2. het behoren tot een bepaalde sociale laag;
3. de aanwezigheid van anti-urbanisme.

Alvorens wij nu op de begripsbepaling en de veronderstelde werking van deze sociale factoren nader ingaan, geven wij ons theoretische model schematisch weer (zie blz. 13).

Het model kan als volgt worden geformuleerd:

1. de habitat (= de situatie m.b.t. woningen en woonomgeving) van kleine plattelandskernen oefent invloed uit op de omvang en de samenstelling van de bevolking van deze kernen;
2. de voorzieningen van kleine kernen, d.w.z. de situatie m.b.t. de werkgelegenheid en de verzorging, voorzover deze relevant is, zijn eveneens van invloed op de omvang en de samenstelling van de bevolking van deze kernen;
3. de mate waarin de habitat van een kleine kern personen doet besluiten zich daar te vestigen dan wel daaruit te vertrekken is afhankelijk van de ontwikkelingsfase van het gezin waarvan deze personen deel uitmaken en de waarde die aan het gezin wordt toegekend, van de sociale laag waartoe zij behoren en de mate van de afkeer van het wonen in een stedelijke omgeving;
4. de mate waarin de werkgelegenheids- en/of verzorgingssituatie van een kleine kern personen doet besluiten zich daar te vestigen dan wel daaruit te vertrekken is eveneens afhankelijk van de ontwikkelingsfase van het betrokken gezin en de aan het gezin toegekende waarde, van de sociale laag waartoe zij behoren en de sterkte van de afkeer van het stedelijk wonen;
5. hoewel het niet onwaarschijnlijk is, dat er tussen de «tussen»-factoren onderlinge relaties bestaan (bijv. de sterkte van het anti-urbanisme wordt vermoedelijk bepaald door de sociale laag waartoe men behoort), wordt in ons model van het voorkomen van deze relaties niet uitgegaan: gezinsfase annex «familism», sociale laag en anti-urbanisme worden als van elkaar onafhankelijke variabelen beschouwd.

In de voorgaande verbale weergave van het conceptueel model van ons onderzoek zijn de factoren waarvan een interveniërende werking op de relatie tussen de populatie van kleine kernen enerzijds en de habitat en de voorzieningen anderzijds wordt verondersteld, enigermate omschreven. Voor een duidelijk begrip van het model als ook met het oog op de concretisering daarvan met betrekking tot de bevolkingsontwikkeling van sterk groeiende en kwijnende plattelandskernen dient aan de drie interveniërende factoren als zodanig nog enige aandacht te worden gewijd.

Als wij de gezinsgrootte als criterium hanteren, kunnen de volgende gezinsfasen worden onderscheiden: a) kinderloze jonggehuwden, b) fase van expansie (van de geboorte van het eerste kind tot de geboorte van het laatste kind), c) stabiele fase (van geboorte van het laatste kind tot het eerste kind uit huis gaat), d) fase van inkrimping (periode waarin de kinderen het ouderlijk huis verlaten), e) ouder echtpaar dat geen thuiswonende kinderen meer heeft⁴. In ieder van de onderscheiden fasen wordt het gezin geconfronteerd met problemen die voor de betreffende fase min of meer specifiek zijn. Deze problemen kunnen van velerlei aard zijn: de relatie-ontwikkeling tussen de echtgenoten, de relatie-ontwikkeling tussen ouders en kinderen, het ontwikkelen van een opvoedingspatroon en de afstemming daarvan op de situatie waarin de afzonderlijke kinderen zich bevinden, de schoolkeuze van de kinderen, de beroepssituatie van de man, het al dan niet buitenshuis gaan werken van de vrouw, de keuze van de

woning en de woonplaats, de inrichting van de woning etc. Met name de problemen die direct of indirect in verband staan met de fysieke ruimtebehoefte van het gezin en waarvoor een oplossing moet worden gevonden, zijn in belangrijke mate fasespecifiek. Welke consequenties dit heeft voor de vestiging in en het vertrek uit kleine plattelandskernen, zal in het volgende hoofdstuk aan de orde komen.

In combinatie met de variabele gezinsfase heeft in het theoretische model het begrip «familism» een plaats gekregen. Onder dit begrip, waarvoor wij geen goede nederlandse term hebben kunnen vinden, wordt het streven van ouders verstaan — sommige spreken dan ook van «conjugal familism»⁵ — om het proces van het verlies van de gezinsfuncties op het gebied van de produktie, de consumptie, de opvoeding, de recreatie, de gezondheidszorg, de godsdienst, etc. zoveel mogelijk terug te dringen⁶. Amerikaanse onderzoekers hebben gevonden, dat dit «familism» een belangrijke factor is van de migratie van bewoners uit de centrale steden naar de suburbs⁷. Wij veronderstellen, dat dit ook in ons land het geval is voor de trek van stedelingen naar kleine plattelandskernen. De combinatie van «familism» met de variabele gezinsfase gaat uit van de aanname, dat de effectieve kracht van de factor «familism» in bepaalde gezinsfasen, met name in de expansie- en de stabiele fasen, sterker is dan in de andere onderscheiden fasen. Het «familism» is, hoewel de individuele belangen van de ouders er een rol in spelen, namelijk vooral gericht op het welzijn van de jonge kinderen, zoals dat door hen gepercipieerd wordt.

De sociologische literatuur over de invloed op het leven van individuen die uitgaat van de sociale klasse waartoe zij behoren, is zeer omvangrijk. Een korte en heldere uiteenzetting over deze invloed troffen wij aan bij Berger⁸, die in de huidige westerse samenleving, «class» als een vorm van sociale stratificatie beschouwt, waarin iemands plaats in hoofdzaak wordt bepaald door economische criteria. Dit hangt samen met het feit dat in onze sterk geïndustrialiseerde samenleving inkomen en beroep erg belangrijk zijn. Personen die tot verschillende sociale klassen behoren hebben zowel in kwantitatief als in kwalitatief opzicht hun leven op een uiteenlopende wijze ingericht. Kinderen van ongeschoolde arbeiders volgen doorgaans minder jaren voortgezet onderwijs dan kinderen van hogere employés. Ongeschoolde arbeiders gaan minder dagen met vakantie, reizen minder kilometers in een particuliere auto, wonen in kleinere huizen, liggen korter in het ziekenhuis en hebben een kortere levensverwachting dan hogere employés⁹. Zij hebben, zoals Max Weber het uitdrukte, geringere levenskansen. Personen die tot een «lagere» sociale klasse behoren worden ook gekenmerkt door een levensstijl die verschilt van degenen die «hogere» posities in de sociale stratificatie bezetten. Eerstgenoemden hebben, bijv. hun huizen op een andere wijze ingericht, hebben doorgaans belangstelling voor andere vormen van sport, brengen hun vakantie op een andere manier door, wonen in een andere stadswijk dan de «hogere» geplaatsten. Ook met betrekking tot deze interveniërende variabele in ons theoretische model merkten wij op, dat met name tussen de verschillende sociale klassen (lagen, strata) eveneens duidelijke verschillen bestaan in fysiek-ruimtelijke behoeften en in de wijze waarop deze behoeften worden bevredigd. Hoe het een en ander naar onze veronderstelling uitwerkt ten aanzien van het wonen in kleine kernen wordt voor beide categorieën van kernen in hoofdstuk 4 behandeld.

Uit het feit dat wij de term «anti-urbanisme» ondanks intensief speuren in geen enkel woordenboek, encyclopedie of ander naslag werk hebben kunnen vinden, kan worden afgeleid, dat het begrip als zodanig weinig bekendheid geniet. Dat wil echter nog niet zeggen, dat het verschijnsel van de afkeer van het leven in een stedelijke omgeving van recente datum zou zijn. Lewis Mumford vermeldt, hoe reeds in 1485 de Florentijnse stedenbouwkundige Alberti een programma van eisen voor de bouw van een buitenstedelijk woonverblijf heeft geformuleerd, waarbij hij onder meer als wezenlijk verschil tussen urbaan en ruraal wonen zag «that in town you

are obliged to moderate yourselves in several respects according to the privileges of your neighbor; whereas you have much more liberty in the country»¹⁰. Raymond Williams heeft in de engelse gedichten en de romanliteratuur die na 1600 zijn verschenen, nagegaan welke denkbeelden daarin naar voren komen over de stad en het platteland. Hij vond op talloze plaatsen in poëzie en proza het anti-urbanisme onder woorden gebracht. Terwijl de stad werd vereenzelvigd met negatief gewaardeerde verschijnselen als kapitalisme, burokratie, afhankelijkheid, anonimiteit enz. werd het platteland voorzien van positieve kwalificaties als harmonie, deugd, gemeenschap, identiteit en onafhankelijkheid¹¹. Het bestaan van deze diametraal verschillende denkbeelden over platteland en stad heeft ongetwijfeld ook in vroegere tijden zowel in Engeland als elders tot een vestiging van stedelingen buiten de steden geleid.

Voor het hanteren van een variabele in een conceptueel onderzoeksmodel hebben wij evenwel behoefte aan een scherpere omlijning van het begrip «anti-urbanisme» dan een negatieve waardering van de stad en een positieve van het platteland. Blackwood en Carpenter¹² spreken van anti-urbanisme, indien de wens om «buiten» te wonen betrekking heeft op de geringe bevolkingsomvang en niet op andere factoren die met de leefbaarheid te maken hebben, zoals bijv. de kwaliteit van de scholen, de medische zorg, de vervuiling van water en lucht, inspraakmogelijkheden, recreatiemogelijkheden en «privacy» kunnen genieten. Genoemde Amerikaanse onderzoekers hebben het begrip anti-urbanisme binnen deze enge grenzen gedefinieerd, omdat zij wilden nagaan, waarom in de laatste jaren onder de inwoners van de grote steden in de VS een duidelijke belangstelling bestaat om zich op het platteland, ook buiten de «suburban fringe» rond de steden, te vestigen. Daarbij gingen zij uit van de veronderstelling, dat deze belangstelling voornamelijk wordt bepaald door het verlangen om in een gebied met weinig mensen te wonen.

Er zijn duidelijke aanwijzingen, onder meer de uitkomsten van het onderzoek door Groot en De Groot¹³, dat ook in ons land omstreeks 1970 onder stedelingen de belangstelling is ontstaan om in zeer kleine dorpen en gehuchten te gaan wonen. Het is vooral dan ook met het oog hierop, dat ook wij onder anti-urbanisme willen verstaan het verlangen van zowel stadsbewoners als plattelanders om deel uit te maken van een territoriale bevolkingseenheid van geringe omvang. Met deze omschrijving hebben wij de indruk, dat het onderscheid van anti-urbanisme als interveniërende variabele ten opzichte van de beide andere, gezinsfase annex «familism» en sociale klasse, voldoende groot is om van een zelfstandige factor te kunnen spreken die de relatie tussen de populatie van kleine kernen enerzijds en de habitat en de voorzieningen anderzijds beïnvloedt. Op welke wijze deze factor wordt verondersteld effect te hebben op de omvang en samenstelling van de bevolking van kleine kernen komt in hoofdstuk 4 aan de orde.

Na de behandeling van de onafhankelijke variabelen die in ons theoretische model zijn opgenomen moet nog een enkele opmerking worden gemaakt over de afhankelijke variabele: de populatie van de kleine kernen. Met het oog op het eerste deel van onze probleemstelling: «welke verschillen zijn er in de bevolkingssamenstelling van sterk groeiende en kwijnende kleine kernen als gevolg van de differentiële ontwikkeling van deze kernen?», is het duidelijk dat de afhankelijke variabele betrekking heeft op de omvang en de samenstelling van de bevolking. Een verdere beperking van de afhankelijke variabele vindt plaats, doordat de verandering in de omvang en de samenstelling van de bevolking van kleine kernen die het gevolg is van geboorte en sterfte buiten beschouwing wordt gelaten. Het model kunnen wij dan in het kort als volgt formuleren: de habitat en de voorzieningen van kleine kernen hebben tezamen met de factoren gezinsfase, annex «familism», sociale klasse en anti-urbanisme invloed op de omvang en de samenstelling van de bevolking van kleine plattelandskernen, voorzover deze door vestiging en vertrek wijzigingen ondergaan.

Uit deze formulering blijkt, dat het conceptueel model niet alleen een aantal veronderstellingen bevat omtrent de oorzaken en de gevolgen van de migratie naar sterk groeiende kleine kernen, maar ook met betrekking tot het vertrek uit, c.q. de vestiging in kwijnende kleine kernen. Bij de nadere uitwerking van het model voor de beide soorten van kleine kernen in het volgende hoofdstuk zal evenwel blijken, dat aan de onderscheiden onafhankelijke variabelen een naar categorie van kleine kernen verschillende verklarende waarde wordt toegekend.

Voorts kan reeds nu worden gesteld, dat de relaties die in het theoretische model tussen de habitat en de populatie en tussen de voorzieningen en de populatie zijn verondersteld door de interveniërende variabelen, t.w. gezinsfase, sociale klasse en anti-urbanisme, niet steeds op dezelfde wijze en met een gelijke intensiteit worden beïnvloed. Zo wordt bijvoorbeeld aangenomen, dat de gezinsfase en het «familism», alsmede de sociale klasse, vooral inwerken op het aspect «woning» van de habitat, terwijl het anti-urbanisme vooral belangrijk zou zijn bij de keuze van de woonomgeving, eveneens een onderdeel van de habitat.

In het conceptueel model van een onderzoek dient ook duidelijkheid te worden verschaft over degenen op wie de veronderstelde eigenschappen en relaties betrekking hebben: de theoretische onderzoekspopulatie. Uit het voorgaande zal duidelijk zijn geworden, dat zij die bij de Volkstelling 1971 woonachtig waren in een kleine plattelandskern met minder dan 5000 inwoners in 1947 het object van deze censusmonografie vormen. Dat betekent evenwel niet, dat ook dezelfde individuen de theoretische onderzoekselementen zijn. Dat zijn namelijk die personen die onder invloed van de in het theoretische model opgenomen onafhankelijke variabelen de beslissing hebben genomen zich in een kleine kern te vestigen en dit, hetzij met degenen met wie zij in gezinsverband samenwonen hetzij als alleenstaande, in feite ook hebben gedaan. Voorts worden de theoretische onderzoekselementen gevormd door de personen die eventueel ook met betrekking tot degenen met wie zij in gezinsverband samenwonen hadden besloten om in een kleine kern te blijven wonen. Omdat wij hebben aangenomen dat naast de alleenstaanden dit de gezinshoofden zijn, vormen de gezinshoofden en alleenstaanden die op 28-2-1971 in een kleine kern woonden, de theoretische populatie van ons onderzoek. Dit betekent evenwel niet, dat wij bij de verdere operationalisering van ons onderzoek ons alleen tot de gezinshoofden zullen beperken. Zoals in hoofdstuk 5 wordt uiteengezet, wordt bijvoorbeeld ook gebruik gemaakt van volkstellingsgegevens die betrekking hebben op de totale bevolking van kleine kernen en de daarin gelegen woonverblijven.

Met het hier gepresenteerde theoretische model beogen wij niet een alomvattende hypothetische verklaring te geven voor de differentiële bevolkingsontwikkeling van kleine kernen en voor de veranderingen in de bevolkingssamenstelling als gevolg daarvan. Voor een volledige verklaring van deze verschijnselen zouden bijvoorbeeld ook factoren als overheidsbeleid, woningmarkt en activiteiten van bouwondernemingen mede in beschouwing moeten worden genomen. Door de opstelling van het model willen wij slechts die maatschappelijke krachten naar voren halen, waaraan degenen die naar kleine kernen zijn getrokken dan wel daar zijn blijven wonen onderhevig zijn. Op grond daarvan menen wij echter wel de pretentie te hebben, dat het model voorspellende waarde heeft ten aanzien van de bevolkingssamenstelling van sterk groeiende en kwijnende kleine kernen. Alvorens met behulp van het censusmateriaal te kunnen nagaan of onze theoretische beweringen overeenstemmen met de sociale realiteit moeten wij het model nog verder uitwerken met betrekking tot de beide categorieën van kleine kernen.

4. De bevolkingsontwikkeling van kleine kernen; concretisering van het theoretische model

4.1. Sterk groeiende kleine kernen

Wanneer wij nu met het theoretische model als uitgangspunt de bevolkingsontwikkeling van de sterk groeiende kleine kernen nader gaan bekijken, verwachten wij dat naar sommige kleine kernen vanwege een positief gewaardeerde habitat en een gunstige voorzieningsituatie een migratie van een zodanige omvang plaats vindt, dat deze kernen in inwonertal veel sterker toenemen dan andere kleine kernen. Deze migratie wordt in sterke mate bevorderd, doordat de gezinnen van de migranten zich in de expansiefase bevinden en voorts door het streven van deze gezinnen om aan het gezinsleven, met name het omgaan met de jonge kinderen, een hoge waarde toe te kennen. Andere factoren die de migratie naar sommige kleine kernen sterk bevorderen, zijn het feit, dat de migranten tot de hogere sociale lagen behoren en, voorzover het zeer kleine kernen betreft, het verlangen van de migranten om deel uit te maken van een kleine lokale samenleving.

4.1.1. Gezin en habitat

De verwachting dat onder de migranten naar de sterk groeiende plattelandskernen zich relatief veel personen bevinden die behoren tot gezinnen met jonge opgroeiende kinderen baseren wij op de uitkomsten van verscheidene onderzoeken. Talrijk zijn de mededelingen van Amerikaanse onderzoekers dat een groot deel van degenen die zich in de suburbs vestigen echtparen met jonge kinderen zijn¹. Rossi stelt, dat een gezin in zijn expansiefase « typically moves from smaller to larger dwellings, from mobile, family-less areas to areas where family living is the typical pattern of household existence ». In dit citaat komt reeds de nauwe samenhang tussen de expansiefase en het « familism »-streven naar voren, waarop wij verderop zullen terugkomen.

In haar onderzoek in 1964 naar de verschillen tussen de nieuwkomers en de oorspronkelijke inwoners van twee flink groeiende dorpen in de omgeving van Worcester vond Radford², dat ongeveer twee derden van de hoofden van de huishoudens die tussen 1960 en 1964 zich daar hadden gevestigd jonger dan 45 jaar waren. In een ander dorp in Engeland, Ringmer in Sussex, dat in de periode 1961-1971 van 2208 met ongeveer 1500 inwoners groeide, vond Ambrose³, dat ruim 60% van de recentelijk gevestigde huishoudens, inclusief de alleenstaanden, gezinnen waren bestaande uit man, vrouw en een of meer thuiswonende kinderen. Bij een onderzoek⁴ in tien dorpen in Denemarken, waaronder zes dorpen die tussen 1965 en 1975 in inwonertal 21 à 63% toenamen, bleek dat de meerderheid van de nieuwkomers werd gevormd door jonge gezinnen. Resultaten van enkele Nederlandse onderzoeken wijzen in dezelfde richting. In de jaren 1966-1970 zijn in Purmerend meer gezinshoofden tussen de 30 en 40 jaar vertrokken dan zich daar hebben gevestigd. Dit grotere aantal vertrekkende gezinnen is voornamelijk in kleine gemeenten in de Kop van Noord-Holland gaan wonen⁵. Bij een onderzoek⁶ onder personen die tussen 1963 en 1973 vanuit de stad Groningen of een andere grote plaats in een viertal sterk groeiende kleine kernen (Peize, Roden, Ten Boer en Winsum) zijn komen wonen, bleek dat het vertrek uit de stad bij veel geënuquëerde gezinnen tussen het vierde en het zevende huwelijksjaar had plaats gevonden. Tenslotte zij vermeld, dat blijkens het Onderzoek Middengebied Randstad⁷ aan de trek naar de gemeenten van het Middengebied niet zozeer de pas gehuwden als wel de jonge gezinnen met een of twee kleine kinderen deelnemen.

Noten

¹ Nelissen, N. J. M., Sociale ekologie Nijmegen, 1970.

² Nelissen, N. J. M., Grondbeginselen van de sociale ekologie. Utrecht/Antwerpen, 1972.

³ Nelissen, N. J. M., op cit., 1972.

⁴ Niphuis-Nell, M., De gezinsfasen SISWO. Interimrapporten Censusmonografieën. Amsterdam, 1974, blz 10.

⁵ Bell, W., Familism and suburbanization: one test of the social choice hypothesis. In: Rural Sociology 21, 1956, p. 282.

⁶ Winch, R. F., The modern family. Third Edition. New York, 1971, pp. 132-150.

⁷ Zie bijv. Bell, W., op cit., 1956, pp. 276-283.

⁸ Berger, P. L., Invitation to sociology: a humanistic perspective. Garden City, 1963.

⁹ Zie bijv. Poppel, F. van, Sociale ongelijkheid voor de dood: nog steeds een realiteit in de westerse wereld. In: Demografie nr. 32 en 33, aug. en sept. 1978.

¹⁰ Mumford, L., The city in history: its origins, its transformations, and its prospects. New York, 1961, p. 485.

¹¹ Williams, R., The country and the city. St. Albans, 1975, p. 350.

¹² Blackwood, L. G. and E. H. Carpenter, The importance of anti-urbanism in determining residential preferences and migration patterns. In: Rural Sociology 43, 1978, pp. 31-47.

¹³ Groot, J. P. en M. E. de Groot, De kleine dorpen in Groningen. Vakgroep Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool Wageningen, 1976.

De verklaring voor deze naar gezinsfase sterk selectieve trek naar kleine kernen is dat jonge gezinnen in de begin-, maar vooral in de expansiefase in zeer veel gevallen een woning hebben, die in sterke mate niet meer voldoet aan de inmiddels gewijzigde woonwensen. Een (naderende) gezinsuitbreiding zal daarbij een veel voorkomende reden zijn. Men zal dan niet alleen een grotere woning wensen, maar ook een in een rustiger omgeving met een tuin, een eengezinshuis in plaats van een flat, met meer comfort dan de huidige woning biedt, in een buurt waar men vooral ook met het oog op de kinderen betere relaties mee verwacht dan in de huidige buurt etc. Bij het onderzoek naar de wensen inzake het woonmilieu van de bewoners van de nieuwbouw in Roermond vonden Nelissen e.a.⁹, dat de starters, bewoners die geen vorige woning hadden, maar wel een volgende woning wensten, voor bijna 70% een eengezinshuis wensten. Zij wensten de volgende woning vooral in de buitenwijken van Roermond of in een van de randgemeenten van deze stad. De starters, die ruim een kwart van de onderzoekspopulatie vormden, woonden voor ruim 81% in een flat; bijna 70% van de gezinshoofden onder de starters waren jonger dan 30 jaar. Hun gezinnen verkeerden voor 50% in de beginfase (nog geen kinderen) en voor ruim 42% in de expansiefase. Ook onder de stromers, bewoners die wel een vorige woning hadden en ook een volgende woning wensten, ruim 54% van de onderzoekspopulatie vormend, bleek een zeer grote belangstelling voor een eengezinshuis in een buitenwijk van Roermond of in een van de randgemeenten. De stromers waren gemiddeld ouder dan de starters en hun gezinnen verkeerden overwegend in de expansie- en consolidatiefase (gezinshoofd ouder dan 35 jaar met kinderen die alle nog thuis wonen). Ook bij het onderzoek naar woonmilieus van de Rijksplanologische Dienst¹⁰ bleek bij gezinnen met alleen kinderen tussen 0 en 4 jaar een grotere dan gemiddelde voorkeur voor het wonen in een kleinere kern.

Verscheidene Amerikaanse onderzoeken naar de oorzaken van de trek van stadsbewoners naar de suburbs hebben aangetoond, dat het streven om aan het gezinsleven een hoge waarde toe te kennen daarbij een zeer belangrijke rol heeft gespeeld. Wij noemen slechts de studies van Bell¹¹, Munson¹² en Gans¹³. Vooral voor het grootbrengen van de kinderen zouden de mogelijkheden in de suburbs veel gunstiger zijn dan in de centrale steden. Maar ook de verwachting dat voor het verrichten van allerlei doe-het-zelf taken en het in verband met de opvoeding en de recreatie van de kinderen buitenshuis participeren aan activiteiten de omstandigheden in de suburbs aanzienlijk beter zouden zijn, zou een belangrijke drijfveer vormen. Pahl¹⁴ wekt op zijn minst de indruk bij zijn beschrijving van de «nest-georiënteerde» nieuwkomers in een «estate» bij een stadje in Hertfordshire, dat ook bij de migratie van deze Engelse vrouwen «familistische» strevingen een rol hebben gespeeld.

Hoewel duidelijk empirische onderzoekgegevens hierover ons niet bekend zijn, achten wij het niet uitgesloten, dat ook in Nederland de behoefte om aan het gezinsleven een grotere plaats te geven voor velen een belangrijk motief is om naar een kleine kern te verhuizen. Wij denken hierbij niet alleen aan de wens om voor de jonge kinderen een rustige omgeving en een goede speelruimte te hebben, maar ook aan de behoefte om in en rondom de woning allerlei karweitjes op te knappen waarbij het meedoen van de kinderen als een belangrijk facet wordt gezien. Voorts kan in dit verband het verlangen worden genoemd om ten behoeve van de jonge kinderen feestjes en spelen te organiseren en op de lagere school de onderwijzers te steunen.

Beter dan de stedelijke buitenwijken kan de habitat van de kleine kernen in deze woonwensen en «familistische» behoeften van jonge gezinnen met opgroeiende kinderen voorzien. Daarbij komt — maar dan komen wij wel buiten het onderzoekskader dat wij onszelf hebben opgelegd — dat de activiteiten van bouwondernemingen en makelaars daarbij gesteund door overheidsorganen en financieringsinstellingen in de afgelopen jaren

4.1.2. Gezin en voorzieningen

in veel kleine kernen voor een ruim aanbod van woningen hebben gezorgd.

Wanneer wij nu de invloed van de voorzieningsituatie van sterk groeiende kleine kernen op de migratie naar deze kernen nader in beschouwing nemen en daarbij speciaal letten op de betekenis van de gezinsfase en het «familisme»-streven, moet onderscheid gemaakt worden tussen de voorzieningen die betrekking hebben op de stuwende economische functies, de werkgelegenheid, en die welke de economische sociale en culturele verzorging betreffen. Zoals onder meer het Onderzoek Middengebied Randstad¹⁵ met betrekking tot de industrie en de groothandel heeft aangetoond, is in de laatste decennia een niet onbelangrijk aantal bedrijven en instellingen vanuit stedelijke centra verplaatst naar kernen gelegen in het landelijke gebied. Ook het aantal in deze kernen nieuw gevestigde bedrijven en instellingen is niet onbeduidend. In het bijzonder worden in dit verband de verplaatsingen en de nieuwvestigingen in centraal gelegen, vaak ook landschappelijk aantrekkelijke gebieden genoemd van gespecialiseerde overheids- en semi-overheidsinstellingen. Een deel van de bevolkingstoename van sterk groeiende plattelandskernen moet ongetwijfeld aan de verplaatsing en nieuwvestigingen van bedrijven en instellingen in rurale kernen worden toegeschreven. Dat neemt niet weg, dat ook veel beroepspersonen met hun gezinsleden zich in kleine kernen hebben gevestigd zonder dat dit samenhang met een nieuwe vestigingsplaats van het bedrijf of de instelling, waarbij zij werkten. Verder zij opgemerkt, dat in de Nederlandse omstandigheden tegenwoordig voor naar schatting een kwart van de beroepsbevolking die wegens werkloosheid of langdurige arbeidsongeschiktheid niet is opgenomen in het productieproces, de werkgelegenheidsituatie van kleine kernen zonder enige betekenis is. Omdat deze mensen feitelijk vrij zijn in de keuze van hun woonplaats, kan worden aangenomen dat ook een aantal van hen om andere dan werkgelegenheidsmotieven in een groeiende kleine kern gaat wonen.

Het lijkt niet aannemelijk dat gezinsfase en «familisme» een interveniërende invloed uitoefenen op de mate waarin de werkgelegenheidsituatie in en in de nabije omgeving van sterk groeiende kleine kernen van belang is voor de migratie van personen naar deze kernen. Hoogstens kan men veronderstellen, dat een gezin waarvan de man lange tijd onderweg is naar en van zijn werk als gevolg van een recente verplaatsing van het bedrijf of de instelling naar een rurale kern, een grotere behoefte aan verhuizing naar deze kern zal hebben, als er nog jonge kinderen zijn dan een gezin dat zich in een verdere ontwikkelingsfase bevindt.

Wij hebben nergens gevonden, dat migranten naar kleine kernen zijn getrokken, omdat de voorzieningen die deze kernen voor de verzorging van haar inwoners op allerlei gebied te bieden hadden in meer of mindere mate een aantrekkingskracht op hen zouden hebben uitgeoefend. Dat neemt niet weg, dat de verzorgingsituatie van een kleine kern (naast de eigen verzorgende outillage ook de bereikbaarheid van voorzieningen in andere plaatsen) bij de beslissing om daar te gaan wonen in de meeste gevallen zonder twijfel een rol zal hebben gespeeld. Daar de verzorgingsituatie van kleine kernen in het algemeen als slechter kan worden gekwalificeerd dan die van grotere plaatsen is de vraag waarop wij hier in hypothetische zin een antwoord moeten vinden, dan ook veeleer, of de verzorgingsituatie van sterk groeiende kleine kernen een remmende werking op de vestiging in deze kernen heeft of niet. Voorts dienen wij ons in dit verband af te vragen of de gezinsfase en het «familisme» hierbij mogelijk mede van invloed zijn. De Jong en Sell¹⁶ vonden bij hun longitudinaal onderzoek in Pennsylvania, dat voor de stedelingen die in het voorjaar van 1975 zich in een plattelandskern bleken te hebben gevestigd, een jaar eerder, toen zij nog in de stad woonden, de verzorgingsituatie van een nieuwe woonplaats op een aantal punten (winkelvoorzieningen, openbaar vervoer, uitgaansmogelijkheden en kerk) duidelijk minder belangrijk

was dan voor de andere ondervraagden die in de stad waren blijven wonen. Eerstgenoemde stedelingen vonden wel de kwaliteit van de scholen in een nieuwe woonplaats van groot belang en dat zelfs meer dan degenen die niet waren verhuisd. De naar buiten gemigreerde stedelingen bleken aanzienlijk jonger te zijn, meer opleiding te hebben genoten, een hoger inkomen en een hogere sociaal-economische status te hebben dan de niet-verhuisden. Dat maakt duidelijk, waarom zij in sommige opzichten zich om de verzorgingssituatie van hun nieuwe woonplaatsen niet erg hoefden te bekommeren, maar vermoedelijk in verband met het hebben van nog jonge kinderen (leeftijd van het gezinshoofd was gemiddeld 33,3 jaar) juist wel veel belang hechtten aan goed onderwijs. Dat in het algemeen de verzorgingssituatie van een kleine kern, met uitzondering van de kwaliteit van de school, voor zover het potentiële migranten met jonge kinderen betreft, bij de beslissing om in een kleine kern te gaan niet of nauwelijks een rol speelt, kan ook worden afgeleid uit het onderzoek naar de kleine dorpen in Groningen¹⁷. Daarin hebben wij gevonden, dat het niet aanwezig zijn van een kruidenier, een bakker en een slager in het dorp door de nieuwkomers die uit de stad kwamen, in veel mindere mate dan door de autochtonen bezwaarlijk werd gevonden, terwijl daarentegen de nieuwkomers atkomstig uit de stad in iets sterkere mate dan de ondervraagden die altijd in het dorp hadden gewoond dan wel uit een ander dorp kwamen, van mening waren dat scholen in een klein dorp slechter zijn dan in een grotere plaats. Hierbij moeten wij ons realiseren, dat het in het Groningse onderzoek voornamelijk kwijnende kleine kernen betrof. Daar kan worden aangenomen dat over de verzorgingssituatie van sterk groeiende kleine kernen in vergelijking met kwijnende kernen gunstiger zal worden geoordeeld, mogen wij gevoelig veronderstellen, dat ook in ons land voor hen die overwegen om zich in een sterk groeiende kleine kern te vestigen, de verzorgingssituatie nauwelijks een belemmering vormt. Wel zou het feit, dat door gezinnen met jonge kinderen aan het onderwijs op de dorpschool vermoedelijk hoge eisen worden gesteld in sommige gevallen met zich mee brengen dat de verhuizing naar een (bepaalde) groeiende kleine kern niet plaats vindt.

4.1.3. Sociale klasse en habitat

Wij veronderstellen dat in de «hogere» sociale klassen niet alleen de materiële mogelijkheden (hoger inkomen, bezit van een of meer auto's etc.) om in een kleine kern te gaan wonen gunstiger zijn dan van hen die tot de «lagere» sociale lagen worden gerekend, maar ook het «buiten» wonen deel is gaan uitmaken van de in deze sociale klassen heersende levensstijl. Dat betekent niet dat iedereen die zich tot de hoger geplaatsten in de samenleving rekent, minder sociaal aanzien zal genieten, als hij of zij het statussymbool van een woning «buiten» niet kan tonen, maar wel dat landelijk wonen als element van de heersende levensstijl een normatief karakter heeft. Men kan er over speculeren, hoe dit min of meer in bepaalde sociale klassen dwingende karakter van het buiten wonen is ontstaan. Sommige auteurs¹⁸ zijn tot de ontdekking gekomen, dat de ruimtelijke afstand tussen groepen met een verschillende sociale status in de stad vaak te gering is, waardoor de bewoners met een hogere sociale positie de behoefte hebben uit te zien, naar een omgeving waar zij de bij hun status passende sociale rol onbelemmerd kunnen spelen.

Bij andere auteurs kan men de opvatting vernemen, dat het wonen in bepaalde plaatsen, c.q. onderdelen van territoriale eenheden het behoren tot de sociale klasse waartoe men zich rekent, onderstreept. Met name de studies¹⁹ van verscheidene Amerikaanse suburbs geven dit streven van uit de stad naar buiten getrokken bewoners met levensvormen die passen bij hun sociale klasse, soms op bijzonder pregnante wijze weer. Ook Pahl²⁰ heeft bij zijn onderzoek naar sterk groeiende dorpen in Hertfordshire deze behoefte van naar het platteland getrokken stedelingen om zich sociaal te onderscheiden duidelijk aangetoond. In samenhang met deze status-zoekende behoefte die tot buiten wonen leidt, kan de in de huidige

samenleving bestaande behoefte aan culturele homogeniteit worden gezien. Door een toenemende differentiatie in waarden en normen wordt het verschil tussen publieke en private moraal steeds groter²¹. Dit brengt bij velen het verlangen met zich mee om zich terug te trekken in een omgeving waarin iedereen aan bepaalde feiten een gelijke morele betekenis toekent. Een dergelijk cultureel homogeen omgeving verwacht men aan te treffen in de suburbs of andere woongebieden buiten de stad.

Deze veronderstellingen omtrent de achtergronden van het vooral bij individuen uit de hogere sociale klassen levende verlangen om buiten te wonen nemen niet weg, dat het toch vooral de in vergelijking met lager sociaal geplaatsten beter financiële mogelijkheden zijn waardoor eerstgenoemden in staat zijn het verlangen naar een woning in een plattelandskern te realiseren. Uit vele onderzoeken is dan ook gebleken, dat de migranten die zich in niet-stedelijke woongebieden hebben gevestigd overwegend tot de hogere sociale strata behoren. In de door Radford²² onderzochte dorpen in Worcestershire behoorden de gezinshoofden die vanaf 1960 daar waren komen wonen voor 37% en 30% tot de hoogste twee sociaal-economische statusgroepen, terwijl respectievelijk 26% en 15% van de «oude» dorpsbevolking daartoe behoorden. In Ringmer²³ behoorden 64% van de nieuwkomers tot deze beide statusgroepen en ongeveer 40% van de dorpsbewoners die reeds vóór 1963 daar woonden. De Jong²⁴ vond, dat in Berkenwoude van de gezinshoofden die zich daar sinds 1960 hadden gevestigd 34% tot de hogere sociaal-economische statusgroepen behoorden en van de hoofden van de gezinnen waarvan de man en/of de vrouw vóór 1960 in Berkenwoude woonden, slechts 11%. Bij een onderzoek door het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht²⁵ in de 15 gemeenten van het Heuvelrug- en Kromme Rijngebied bleek, dat van de vestigers (hoofden van huishoudens sinds 1960 gevestigd) 37-63% een beroep uitoefende dat behoorde tot de beroepsgroepen vrije beroepen, hogere en middelbare vakspecialisten en beroepen waarin leidinggevende functies worden uitgeoefend, terwijl de blijvers (hoofden van huishoudens vóór 1960 daar reeds woonachtig) voor 15-46% tot deze «hogere» beroepsgroepen behoorden.

Evenals uit de hier genoemde onderzoeken reeds naar voren kwam kan worden aangenomen, dat in de relatieve omvang van de categorie migranten die tot de hogere sociale klassen behoren, tussen de diverse sterk groeiende kleine kernen grote verschillen bestaan. Deze verschillen moeten waarschijnlijk onder meer toegeschreven worden aan het tijdstip waarop de migratie van stedelingen naar de betreffende kleine kern goed op gang is gekomen, de afstand van de kern tot de dichtstbijzijnde stedelijke agglomeratie en het al of niet aantrekkelijk zijn van de kern vanuit stedenbouwkundig, cultuurhistorisch, landschappelijk of recreatief oogpunt. Van Engelsdorp Gastelaars en Cortie²⁶ hebben gevonden dat migranten met een «hoger» beroep die in de jaren 1966-70 uit Amsterdam vertrokken zich in sterkere mate in de duinstreek, het Gooi en de Utrechtse Heuvelrug binnen 60 km van Amsterdam hebben gevestigd, terwijl personen met een lager geklassificeerd beroep naar verhouding meer zijn gaan wonen in het klei- en veengebied ten noorden van het Noordzeekanaal en in Zuid-Holland, Utrecht en Zeeland op een afstand van Amsterdam groter dan 60 km. Indien we het inkomen als een valide indicator van de hoogte van het beroep mogen beschouwen, zijn de uitkomsten van het onderzoek van Van der Velden²⁷ naar de overloop in de noordvleugel van de Randstad hiermee in overeenstemming. Bij dit onderzoek werd het gebied ten noorden van het Noordzeekanaal ingedeeld in een drietal «schillen» die een grove indicatie geven van de afstand tot het «volle» zuiden van Noord-Holland. Het bleek, dat de mediane bruto inkomens van de overlopers die buiten de groeikernen Alkmaar, Hoorn en Purmerend zich in de zuidelijke, midden- en noordelijk schil hadden gevestigd in 1973 resp. f 22.100,—, f 20.200,— en f 18.400,— bedroegen.

Zoals gezegd, ook het tijdstip waarop de vestiging van migranten van

enige betekenis werd, is vermoedelijk mede van invloed op het aandeel van de migranten in een hogere sociale klasse. Zo bleek bij het bovengenoemde Utrechtse onderzoek²⁸ dat in de noordelijke Heuvelruggemeenten, waar de vestiging reeds van oudsher een vrij grote omvang heeft, de percentages vestigers met een «hoger» beroep tussen 50 en 63 te liggen, terwijl in de zuidelijke Heuvelruggemeenten en het Kromme Rijngebied (uitgezonderd Leersum en Bunnik), een nieuw vestigingsgebied, 37% à 49% vestigers met een «hoog» beroep werden aangetroffen.

4.1.4. Sociale klasse en voorzieningen

Kleine kernen waar in de kern zelf dan wel in de nabije omgeving bedrijven en instellingen worden gevestigd of uitgebreid, zullen in het algemeen ook werknemers van elders aantrekken, die zich tenminste voor een deel in de betrokken kleine kern zullen vestigen. Hoe dit deel naar sociale klasse is samengesteld, zal onder meer afhangen van de kwaliteit van het (nieuw) aan te trekken personeel. Van Engelsdorp Gastelaars en Cortie²⁹ vinden bij hun onderzoek naar de migratie van arbeidsplaatsen en woonbevolking uit Amsterdam, een duidelijke positieve correlatie tussen het beroepsniveau van de personen die naar een bepaald gebied waren vertrokken en de kwaliteit van de naar dit gebied gemigreerde werkgelegenheid. In hoeverre een samenhang bestaat tussen beroepsniveau van migranten en kwaliteit van werkgelegenheid die zich in dezelfde plaats hebben gevestigd, wordt niet meegedeeld.

Over de wijze waarop de variabele sociale klasse een rol speelt bij de bevolkingstoename van een sterk groeiende kleine kern als gevolg van de uitbreiding van het aantal arbeidsplaatsen in een belangrijk regionaal werkgelegenheidscentrum menen wij kort te kunnen zijn. In zijn eerder vermelde onderzoek naar de invloed van structurele factoren op de bevolkingsgroei van kleine kernen kan Atzema³⁰ de invloed van een belangrijk regionaal werkgelegenheidscentrum niet aantonen. Hierbij moet worden bedacht, dat Atzema zich bij zijn analyse beperkt heeft tot kernen in de grootteklasse 500-1000 inwoners. Wij achten het daarom niet uitgesloten, dat de ontwikkeling van de werkgelegenheid in een centrum van enige omvang voor de bevolkingsgroei van de in de betrokken regio gelegen kleine kernen in werkelijkheid wel van enige betekenis is. In verband met het doorgaans complexe karakter van de economische structuur van een dergelijk groot werkgelegenheidscentrum is het in dat geval evenwel niet mogelijk iets zinnigs te zeggen over de wijze waarop de sociale klasse de omvang en de samenstelling van de bevolking van de betrokken kleine kernen mede beïnvloedt.

Zoals reeds eerder werd opgemerkt, is het feit, dat tegenwoordig een niet onbelangrijk deel van de bevolking in de actieve leeftijdperiode niet is opgenomen in het productieproces ook voor de bevolkingsontwikkeling van kleine kernen niet zonder betekenis. Evenals de 65-plussers, die van hun pensioen genieten, hebben deze personen zonder beroep (studerenden, hoofden van onvolledige gezinnen die een uitkering krijgen, W.A.O.-ers) een grote vrijheid in de keuze van hun woonplaats. Er kan worden aangenomen dat onder deze «freischwebende» lieden degenen die tot de hogere sociale klassen behoren zich in sterkere mate in kleine kernen zullen vestigen dan beroepslozen van een lagere sociale klasse. Afgezien van de in hun sociale klasse heersende norm ten aanzien van het «buiten» wonen zullen de eerstgenoemde beroepslozen door de gunstiger financiële mogelijkheden daartoe beter in staat zijn. Een aanwijzing hiervoor zien wij in de bevinding van De Haas³¹ dat in vrijwel alle gemeenten van de Utrechtse Heuvelrug en het Kromme Rijngebied, waar meer dan de helft van de vestigers een «hoger» beroep heeft vanaf 1960 ook een groter aantal beroepslozen is gaan wonen dan in de gemeenten met onder de vestigers een geringer aantal beoefenaren van een «hoger» beroep. Kortweg en Van Weesep³² hebben in een onderzoek naar de band die ex-Amsterdammers wonend in 4 kernen in de Kop van Noord-Holland met Amsterdam hebben geen significante samenhang kunnen aantonen tussen

het niveau van de (verzorgende) voorzieningen van de woonplaats en de sociaal-economische status. Dit onderzoeksresultaat in het kader van onze theoretische beschouwing interpreterend menen wij te mogen aannemen, dat migranten die tot een hogere sociale klasse behoren, van hun voorgenomen vertrek naar een kleine kern niet zullen afzien, omdat het peil van de verzorgende outillage van deze kern laag zou zijn. Indien bij de beslissing om in een kleine kern te gaan wonen de verzorgingssituatie daarvan een rol speelt — in het voorgaande hebben wij aannemelijk gemaakt dat dit veelal wel het geval zal zijn —, zal de sociale klasse van de potentiële migranten naar alle waarschijnlijkheid niet van invloed zijn.

4.1.5. Anti-urbanisme en habitat

In 3.2 hebben we gesteld dat ook in ons land omstreeks 1970 bij sommige stadsbewoners de belangstelling is ontstaan om in zeer kleine platte-landskernen te gaan wonen. In het onderzoek naar de kleine dorpen in de provincie Groningen³³ waarin deze belangstelling centraal stond, bleek voor degenen die korter dan 10 jaar in het betrokken kleine dorp (minder dan 1000 inwoners) woonden, de wens om landelijk te wonen verreweg het belangrijkste migratiemotief te zijn. Door veel geïnterviewden werd met name ook de wens genoemd om in een kleine gemeenschap te wonen, zij het in mindere mate dan het motief «landelijk wonen». Beide motieven kregen een hogere score van de migranten afkomstig uit de stad dan van degenen die van een ander dorp kwamen. Hoewel het onderzoek in Groningen betrekking had op dorpen en gehuchten die voor het merendeel tot de kwijnende kleine kernen moeten worden gerekend, achten wij het niet uitgesloten dat anti-urbanisten, mensen met het verlangen om in een omgeving met weinig anderen te wonen, zich ook vestigen in sterk groeiende kleine kernen die van zeer geringe omvang zijn. Indien zulks het geval is, zullen de anti-urbanisten in deze kleine kernen zich onderscheiden van andere nieuwkomers door hun vurige wens (die zij indien mogelijk ook in acties tot uiting zullen brengen) dat verdere vestiging van allochtonen niet meer plaats vindt.

Anti-urbanisten hebben vermoedelijk in vergelijking met de «normale» nieuwkomers ook een grotere belangstelling voor het pittoreske karakter en de geschiedenis van hun nieuwe woonplaats. Zowel de wens dat «de poort na hun binnenkomst dicht gaat» als de sterke, actieve interesse in de sociale en de fysieke identiteit van hun nieuwe woonomgeving werden door Graber³⁴ bij de nieuwkomers in Georgetown gevonden, een plaats met ongeveer 500 inwoners op 47 mijl van Denver, Colorado. Twee derden van deze nieuwkomers gaven als reden van hun vestiging in Georgetown de sociale omgeving van het stadje. Hun anti-urbanisme kwam wel zeer duidelijk tot uiting in de volgende bewoordingen: «We here are cop-outs from big city life; We're misfits there. The big city is too much for us. We want a different quality of life, a lesser intensity of competition»³⁵.

Voorts onderscheiden anti-urbanisten zich van de «normale» nieuwkomers in kleine kernen, doordat zij naar verwachting in veel mindere mate dan laatstgenoemden een selectie vormen naar gezinsfase, sociale klasse, leeftijd, beroep, opleiding, inkomen, etc. Daardoor zullen de anti-urbanisten ten aanzien van deze kenmerken ook kleinere verschillen vertonen met de «oude» dorpsbewoners. Blackwood en Carpenter³⁶ vonden bij hun onderzoek naar woonplaatsvoorkeur en migratiegedrag in Arizona zelfs, dat hun respondenten die zij als anti-urbanisten bestempelden, in het geheel niet significant verschilden van de andere respondenten met betrekking tot geslacht, leeftijd, al dan niet in beroep werkzaam zijn, opleiding, inkomen, burgerlijke staat en aantal kinderen. Anti-urbanisten en respondenten die niet deze kwalificatie kregen werden bij dit onderzoek onderscheiden op basis van vragen naar de voorkeur voor een eventuele nieuwe woonplaats. Bij het in werkelijkheid migreren van anti-urbanisten zal waarschijnlijk echter wel een zekere selectie plaats vinden, omdat de trek uit de stad naar een gewoonlijk op een behoorlijke afstand hiervan ge-

legen kleine kern toch enigermate gunstige financiële mogelijkheden vooronderstelt. De uit de stad afkomstige allochtonen die zich in de Groningse kleine dorpen hadden gevestigd en die voor het merendeel als anti-urbanisten mogen worden beschouwd, bleken dan ook een hoger inkomensniveau te hebben dan de autochtone dorpsbewoners³⁷. Het inkomensniveau van deze urbane allochtonen was evenwel beduidend lager dan dat van de suburbanisanten uit de stad Groningen die in Peize, Roden, Ten Boer en Winsum waren gaan wonen³⁸.

Uit het voorgaande moge duidelijk zijn geworden, dat wij naast de gezinsfase en de sociale klasse ook het anti-urbanisme als een afzonderlijke variabele beschouwen die naar onze verwachting mede van invloed is op de relatie tussen de habitat van de kleine kernen en de omvang en de samenstelling van de bevolking van deze kernen.

Wel doet zich de vraag voor, of op het moment van de Volkstelling 1971 zich zoveel anti-urbanisten in kleine kernen hadden gevestigd, dat dit kan worden aangetoond. Zoals gezegd is de trek van stedelingen naar min of meer perifeer gelegen zeer kleine kernen in Nederland omstreeks 1970 op gang gekomen. Het is overigens opvallend dat deze trek naar verder van de stad gelegen plattelandskernen ongeveer tegelijkertijd in verscheidene rijke landen een aanvang heeft genomen³⁹.

Anti-urbanisten zullen over het algemeen niet naar kleine plattelandskernen trekken, omdat zij in deze kernen of in de nabije omgeving daarvan werk hebben gevonden. Vrijwel alle anti-urbanisten die in beroep werkzaam zijn en uit de stad afkomstig zijn, hebben vermoedelijk hun werk buiten hun woonplaats. Van de hoofden van huishoudens, c.q. alleenstaanden in de Groningse kleine dorpen die een beroep uitoefenden en die de stad als vorige woonplaats hadden, had 21% zijn werk in het eigen dorp, terwijl de andere hoofden van huishoudens en alleenstaanden met beroep, ook zij die eerder in een ander dorp hadden gewoond, voor ongeveer de helft hun beroep in hun woonplaats uitoefenden⁴⁰.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat sommige anti-urbanisten zich in een kleine kern hebben gevestigd, omdat zij of hun partner daar een geschikte gelegenheid (o.a. met het oog op toeristen) vonden om produkten van kunstnijverheid te vervaardigen en/of te verkopen. Andere anti-urbanisten hebben zich bij hun vestiging in landelijke bouwsels misschien (mede) laten leiden door het motief om op het grote erf en de eventuele huiskavel dieren te houden en/of plantenteelt te bedrijven (hobby-farming). Van de 342 nieuwkomers in de kleine Groningse dorpen (urbane en rurale allochtonen) zeiden er 45, dat zij in de betrokken kleine kern waren komen wonen, omdat zij graag dieren wilden gaan houden⁴¹.

De veronderstelling ligt voor de hand, dat anti-urbanisten gezien hun houding tegenover de stedelijke samenleving zich weinig zorgen maken over de verzorgingssituatie van de kleine kern waar zij van plan zijn zich te vestigen. Daar komt bij, dat zij door hun grote verplaatsingsmogelijkheden zich ook niet hoeven te bekommeren om het niveau van de lokale verzorging. Veldman³² vermeldt, dat van de 32 allochtone huishoudens die in landelijke bouwsels in het buitengebied van Nijkerk waren gaan wonen, 21 huishoudens twee auto's bezaten en slechts één (één persoons-) huishouden geen auto had. Dit wil echter nog niet zeggen, dat anti-urbanisten over het algemeen geen belangstelling zouden hebben voor de plaatselijke verzorgingselementen. In de kleine dorpen in Groningen doen de nieuwkomers weinig onder voor de autochtone bewoners wat betreft de deelname aan het lokale verenigingsleven en het sturen van de kinderen naar de school in het eigen dorp. Ook wezen zij in nauwelijks mindere mate dan de autochtonen de eventuele samenvoeging van de hogere klassen van de lagere scholen in een aantal kleine dorpen af⁴².

Wanneer wij nu de voorgaande beschouwing over de factoren die van invloed zijn op de omvang en de samenstelling van de bevolking van

sterk groeiende kleine kernen afsluiten kunnen wij de volgende hypothesen formuleren.

- a. In sterk groeiende kleine kernen bevinden zich onder de gezinnen die zich daar in de laatste jaren hebben gevestigd veel gezinnen die in de expansiefase verkeren; het aantal van deze allochtone gezinnen in de expansiefase is beduidend groter dan het aantal gezinnen in deze fase van degenen die reeds langer in deze kernen wonen (hypothese AGK).
- b. In sterk groeiende kleine kernen is onder de inwoners die zich daar in 1960 of later hebben gevestigd het aantal personen behorend tot de hogere sociale klassen aanzienlijk groter dan onder de inwoners die er reeds langer wonen (hypothese BGK).
- c. Als het anti-urbanisme vóór 1971 tot een grotere trek uit de stad naar het platteland heeft geleid, zijn sterk groeiende kleine kernen met een zeer klein aantal inwoners door de additionele vestiging van anti-urbanisten sterker gegroeid dan sterk groeiende kleine kernen van grotere omvang; doordat in eerstgenoemde kleine kernen een deel van de inwoners die zich daar in 1960 of later hebben gevestigd uit anti-urbanisten bestaat, onderscheiden de nieuwkomers in deze kleine kernen zich naar gezinsfase en sociale klasse in mindere mate van de inwoners die er altijd hebben gewoond dan de nieuwkomers in de sterk groeiende kleine kernen van grotere omvang (hypothese CGK).

Welke redeneringen «ex-ante» kunnen wij opzetten met betrekking tot de invloed die de habitat en de voorzieningen uitoefenen op de omvang en de samenstelling van de bevolking van kleine plattelandskernen die na de oorlog in sterke mate in inwonertal zijn teruggelopen? En welke verwachtingen kunnen worden uitgesproken ten aanzien van de invloed van de kruisende factoren gezinsfase, sociale klasse en anti-urbanisme?

Diverse auteurs die zich bezig houden met het wegtrekken van bewoners uit plattelandskernen zijn het er over eens, dat de huisvestingssituatie niet tot de belangrijkste migratiemotieven behoort. Onder degenen die van plan waren van het platteland in Noordoost Engeland weg te trekken vond House⁴⁴ dat slechts 3% dat zou doen om een betere woning te krijgen. Dunn⁴⁵ maakt bij de vermelding van de uitkomsten van House's onderzoek terecht de opmerking dat in de meeste studies over migratiemotieven de verhuizingen naar een ander dorp binnen beschouwing blijven van het buitengebied naar de kom van het dorp buiten beschouwing blijven. In een survey-onderzoek in zestien «parishes» in Herefordshire, waarbij ook de woonplaats wisselingen binnen de gemeenten («rural districts») waren betrokken, vond Dunn⁴⁶ dan ook, dat 29% van degenen die uit een «parish» waren vertrokken dit vanwege een betere of grotere woning hadden gedaan. De intra-gemeentelijke verhuizingen bleken zelfs overwegend om huisvestingsredenen te hebben plaats gevonden. Een groot deel van deze korte-afstands migranten waren ouder dan 45 jaar. Ook Jones⁴⁷, die de plattelandsmigratie in centraal Wales onderzocht, meldt dat de migratie van de oudere migranten een lokaal karakter droeg en dat betere huisvesting hierbij een belangrijk motief was.

Een tweetal Nederlandse onderzoeken, waarin aan de migratiemotieven van uit kleine plattelandskernen vertrokken personen aandacht werd besteed, leverden resultaten op die enigszins afwijken van de Engelse bevindingen. Door de gezinshoofden die in de jaren 1954-'56 uit de dorpen van Noord-Groningen naar plaatsen buiten de drie noordelijke provincies waren vertrokken werd de «slechte behuizing» dikwijls als reden van vertrek opgegeven⁴⁸. 64% van de geïnterviewde gezinshoofden behoorden tot de leeftijdsgroep van 25-39 jaar. Het waren vrijwel uitsluitend arbeiders die de woningtoestand als migratiemotief noemden. Pijlman⁴⁹ die 22 gezinshoofden enquêteerde die na 1945 uit het Groningse dorp Wedde vertrokken, vond dat 5 van hen waren gemigreerd omdat ze niet langer tevreden waren met hun woongegelegenheid. Deze vijf gezinnen woon-

4.2. Kwijnende kleine kernen

4.2.1. Habitat

4.1.6. Anti-urbanisme en voorzieningen

4.1.7. Hypothesen

den vóór hun vertrek buiten de kom van Wedde. De gezinshoofden waren alle in of in de naaste omgeving van hun nieuwe woonplaats als arbeider werkzaam.

Wat betreft de beide zo juist genoemde studies dient men te bedenken, dat zeker nog in de jaren vijftig het relatieve aantal oude en slechte woningen in de provincie Groningen zeer hoog was, met name op de kleigronden in het noorden van de provincie⁵⁰. Het lijkt dan ook zeker niet gerechtvaardigd om de uitkomsten van deze Groningse studies te generaliseren naar alle migranten die in de jaren vijftig en zestig uit Nederlandse kleine kernen vertrokken zijn.

Wij nemen voorshands aan dat op het totaal van de personen die uit kleine plattelandskernen in Nederland wegtrekken het aantal dat migreert om redenen in verband met woning en woonomgeving betrekkelijk gering is. Evenals uit de Engelse onderzoeken naar voren kwam, verwachten wij dat degenen die om huisvestingsredenen uit een plattelandskern vertrekken tot de oudere leeftijdscategorieën zullen behoren. Dat betekent dat de gezinshoofden onder hen dikwijls een gezin zullen hebben dat in de inkrappings- of eindfase verkeert. Niet weinigen van deze oudere gezinshoofden zullen hun dorp of gehucht verlaten omdat zij in een nabijgelegen groter dorp een bejaardenwoning betrekken. In veel zeer kleine dorpen en gehuchten mogen namelijk geen bejaardenwoningen worden gebouwd.

Over de mate waarin onder de migranten die om redenen van huisvesting uit kleine kernen vertrekken, een selectie naar sociale klasse plaats vindt, is het zonder ons bekende onderzoeksgegevens moeilijk een verwachting uit te spreken. Zij die in gunstige financiële mogelijkheden verkeren zijn natuurlijk gemakkelijker in staat elders een betere woningsituatie te realiseren. Anderzijds zullen de hoger geklasserden die in een kleine kern wonen, over het algemeen reeds over een betere woning en woonomgeving beschikken, waardoor zij in ieder geval hierin geen motief zullen vinden om te verhuizen.

Het is duidelijk, dat de variabele anti-urbanisme in de relatie tussen habitat en populatie van kwijnende kleine kernen geen rol speelt, voor zover het vertrek uit deze kernen betreft, omdat men de woning en de woonomgeving onbevredigend vindt. Anti-urbanisme kan natuurlijk wel mede van invloed zijn (en zal naar verwachting dit ook zijn) in de relatie habitat en bevolking, waar het de trek naar kwijnende kleine kernen betreft. Veel van wat in paragraaf 4.1.5 over de invloed van het anti-urbanisme op de vestiging in sterk groeiende kleine kernen is gezegd, is ook van toepassing op het vanwege de aantrekkelijke habitat gaan wonen in kwijnende kleine kernen. Het lijkt niet uitgesloten, dat bij sommige anti-urbanisten aan de vestiging in een kwijnende kleine kern zelfs de voorkeur wordt gegeven boven het gaan wonen in een zeer kleine kern die sterk toeneemt in inwonertal. Met name de anti-urbanisten met een sterk alternatieve leefwijze zullen dat vermoedelijk doen. In kwijnende kleine kernen komen als gevolg van het verlies aan verzorgende functies en de dalende werkgelegenheid in de landbouw nogal wat bestaande woningen beschikbaar voor bewoning door buitenstaanders. Woningen die in veel gevallen door de staat van onderhoud, de grote of de zeer kleine omvang dan wel vanwege de ligging door de eigen kernbewoners niet geschikt worden gevonden. Bij het reeds eerder genoemde onderzoek naar de kleine dorpen in Groningen bleek, dat ruim 64% van degenen die uit de stad in een klein dorp waren komen wonen, een huis had betrokken dat ouder was dan dertig jaar⁵¹.

Vrijwel alle onderzoekers die zich met plattelandsmigratie hebben bezig gehouden zijn het er over eens, dat de voornaamste reden voor plattelandsbewoners om weg te trekken het ontbreken van voldoende werkgelegenheid is. Van de potentiële migranten onder de plattelandsbewoners in Noordoost Engeland gaf 36% dit als reden op⁵². Van degenen die reeds

4.2.2. Voorzieningen

uit dit gebied waren vertrokken bleek zelfs 72% dit te hebben gedaan uit motieven die in verband met de werkgelegenheidssituatie stonden. Dunn⁵³ vond, dat bijna 33% van de migranten die uit hun «parish» in Herefordshire waren vertrokken de werkgelegenheid als belangrijkste motief noemde. Voor de gezinshoofden die in de jaren 1954-56 uit de dorpen van Noord-Groningen naar plaatsen buiten de drie noordelijke provincies zijn gemigreerd, waren het verlangen om de vakkennis tot ontplooiing te brengen, de bestaande arbeidsomstandigheden, de in dat gebied heersende werkloosheid en de hogere verdiensten elders de belangrijkste vertrek-motieven⁵⁴. Ook in een recentelijk verschenen Deense studie wordt vermeld, dat het werk dikwijls de belangrijkste reden voor het vertrek uit de dorpen is⁵⁵.

Een onbevredigende verzorgingssituatie blijkt voor degenen die uit een plattelandskern wegtrekken eveneens een belangrijk migratiemotief te zijn. Bij het onderzoek in Noordoost Engeland gaf bijna de helft van de respondenten die er over dachten om te vertrekken, gebrekkige voorzieningen (winkels, sociale verzorging, openbaar vervoer en scholen) als belangrijkste reden voor een eventueel vertrek op⁵⁶. Dat de verzorgingssituatie van een plattelandskern bij de beslissing om er uit te vertrekken een niet onbelangrijke rol speelt, kan ook worden afgeleid uit het feit, dat bij sommige leefbaarheidsonderzoeken is gebleken, dat aan de aanwezigheid van sommige voorzieningen in het eigen dorp door de bewoners veel waarde wordt gehecht. Bij het dorpenonderzoek in Zeeland⁵⁷ vond 80% van de respondenten dat winkels en 71% een basisschool beslist in de eigen woonplaats aanwezig moeten zijn.

Circa 40% van de autochtone bewoners van de kleine dorpen in Groningen, waar geen bakker, slager of kruidenier is, vond het ontbreken van deze voorzieningen een groot bezwaar⁵⁸. Bijna 40% van de bewoners van kleine dorpen in deze provincie, van wie kinderen naar een lagere school of kleuterschool in een andere plaats gaan, vond dit bezwaarlijk.

Het is natuurlijk de vraag, of bewoners van kleine kernen voor wie de aanwezigheid van bepaalde voorzieningen in de eigen woonplaats zeer belangrijk is, bij het ontbreken daarvan zullen gaan verhuizen naar een grotere plaats. In de meeste gevallen zijn bewoners van kleine dorpen en gehuchten aan een gebrekkige verzorgingssituatie gewend geraakt. Indien echter een plotselinge verslechtering in de verzorgingssituatie optreedt, kan dit voor sommige dorpsbewoners een reden vormen om te vertrekken. Zo vermeldt Dunn⁵⁹, dat het aantal inwoners van een dorp korte tijd na de sluiting van de school een versterkte afname te zien gaf.

Afgezien van discontinua verslechtingen in de verzorgingssituatie (naast de sluiting van de dorpschool kan men ook denken aan de verdwijning van de laatste kruidenierswinkel en de opheffing van een buslijn) zal de verzorgingssituatie als zodanig niet het belangrijkste migratiemotief zijn van degenen die uit kleine kernen zijn vertrokken. Zij die wegtrekken zullen dit voornamelijk om redenen van werk of opleiding (jongeren) dan wel van huisvesting (ouderen) doen, waarbij voor sommige van hen een onbevredigende verzorgingssituatie slechts een bijkomend motief zal zijn.

Wij hebben nog de vraag te beantwoorden op welke wijze de «tussen»-factoren in ons theoretische model, t.w. de gezinsfase, de sociale klasse en het anti-urbanisme, op de migratie uit kleine kwijnende kernen die het gevolg is van ontoereikende werkgelegenheids- en verzorgingssituatie, van invloed zijn.

Uit de weinige studies die ons informatie verschaffen over de migratie uit kleine plattelandskernen naar leeftijdscategorieën kan worden afgeleid dat, voorzover het migratie in gezinsverband betreft, het vooral gezinnen in de begin- en de expansiefase zijn die wegtrekken. Jackson⁶⁰ kon berekenen, dat tussen 1951 en 1961 uit North Cotswold Rural District een gebied waarvan de grootste kern in 1951 ruim 2900 inwoners telde en waarvan de totale bevolking in de genoemde periode met bijna 8% afnam, het vertrekoverschot van personen die geen deel uitmaakten van de

in het gebied gelegen kampen van militairen en Poolse vluchtelingen, voor meer dan de helft bestond uit kinderen en volwassenen die tot jonge gezinnen behoorden. Wanneer men in beschouwing neemt, dat een niet onbelangrijk deel van het vertrekoverschot zal hebben bestaan uit afzonderlijk gemigreerde personen⁶¹, kan zelfs worden vastgesteld, dat het overwegend jonge gezinnen met opgroeiende kinderen waren die in de jaren 1951-1961 het vertrekoverschot vormden van de in gezinsverband gemigreerde personen van North Cotswold Rural District. Deze bevindingen van Jackson komen overeen met Jones⁶² die vond dat van de migranten die in de jaren 1951-1961 uit de plattelandskernen van Centraal-Wales vertrokken 62% jonger dan 40 jaar was.

Wij hebben slechts enkele publikaties gevonden die ons informatie geven over het feit, of bij het vertrek van migranten uit kleine plattelandskernen een selectie naar sociale klasse plaats vindt. Omdat deze literatuurgegevens met betrekking tot dit punt allerm minst eenduidige aanwijzingen opleveren, dragen onze voorlopige uitspraken ten aanzien van de werking van de variabele sociale klasse op de bevolkingsontwikkeling van kwijnende kleine kernen noodgedwongen een zeer hypothetisch karakter. Bij haar onderzoek met behulp van censusgegevens naar de bevolkingsontwikkeling in de Cotswolds vond Jackson⁶³, dat in Northleach Rural District, een gebied met 7870 inwoners in 1961 dat tussen 1951 en 1961 met bijna 9% in inwonertal was teruggelopen, de sociaal-economische status van de in beroep werkzame en gepensioneerde mannen aanzienlijk beneden het gemiddelde van de in de Cotswolds gelegen Rural Districts lag. In North Cotswold Rural District (het enige gebied waarvan de bevolkingsontwikkeling op parish-niveau werd onderzocht), dat eveneens een bevolkingsafname (van bijna 8%) onderging, bleek daarentegen de sociaal-economische status van de mannen in 1961 zelfs iets boven het regionale gemiddelde te liggen. En om het geheel nog wat onduidelijker te maken: in de 9 parishes van North Cotswold R.D. met de grootste bevolkingsafname (gemiddeld -18,7%) behoorden in 1961 34,6% van de in beroep werkzame en gepensioneerde mannen tot de hoogste twee sociaal-economische beroepsgroepen, terwijl in de 10 parishes met de sterkste bevolkings-toename (gemiddeld + 10,9%) slechts 17,7% van de mannen tot deze beide beroepsgroepen gerekend werden. Deze gegevens met uitzondering van die welke Northleach R.D. betreffen, doen vermoeden dat een sterke vermindering van het aantal inwoners van kleine kernen die, zoals Jackson duidelijk heeft aangetoond, het gevolg is van het vertrek van grote aantallen migranten, tot een verhoging van de gemiddelde sociaal-economische status van de non-migranten leidt. Of, anders gezegd, dat onder de migranten die wegtrekken uit kleine kernen degenen die tot de lagere sociale klassen behoren oververtegenwoordigd zijn.

Het is evenwel niet onwaarschijnlijk, dat de hier vermelde resultaten van de studie van Jackson in belangrijke mate moeten worden toegeschreven aan ontwikkelingen van bijzondere aard. De onderzoekster wijst er zelf op, dat de dorpen met de grootste bevolkingsafname als de «feodale» dorpen moeten worden beschouwd en dat in de plattelandskernen van het onderzoeksgebied zich nogal wat gepensioneerden van elders vestigen. Het in het dorp blijven wonen van de grootgrondbezitters en de vestiging van bejaarden van buiten enerzijds en het wegtrekken van landarbeiders, dienstboden en huisknechten die door de landheren zijn ontslagen anderzijds, zullen dan tot het vermelde hoge sociaal-economische statusniveau in de kwijnende dorpen hebben geleid. Het moet dan ook sterk worden betwijfeld, of de uitkomsten van het onderzoek van Jackson met betrekking tot de mogelijke selectie naar sociale klasse die bij de migratie uit de kwijnende dorpen van de Cotswolds zou hebben plaats gehad, een meer algemene geldigheid hebben. Onderzoek van Schwarzweller en Brown onder migranten afkomstig uit drie bergdorpen in Oost-Kentucky wijst in een andere richting. Zij vonden, dat van de drie onderscheiden categorieën van sociale klasse tussen 1942 en 1961 gelijke relatieve aantal-

len personen uit de dorpen waren vertrokken. Wel konden zij aantonen, dat een iets groter aantal van de gemigreerde dorpsbewoners uit de laagste sociale klasse in 1961 in Oost-Kentucky waren blijven hangen en de migranten behorend tot de hoogste sociale klassen in sterkere mate zich daarbuiten hadden gevestigd.

Ook met betrekking tot deze gegevens kan worden opgemerkt, dat zij waarschijnlijk in sterke mate zullen zijn bepaald door de bijzondere sociaal-economische situatie in het onderzoeksgebied. Dit berggebied in Kentucky is namelijk een gebied met lage inkomens. Het laat zich gemakkelijk indenken, dat in een dergelijk economisch achtergebleven gebied niet alleen de mensen behorend tot de lagere sociale lagen maar ook de hogere sociaal geplaatsten de behoefte hebben om weg te trekken.

Welke veronderstellingen kunnen wij op basis van deze buitenlandse literatuurgegevens nu maken ten aanzien van de invloed die de variabele sociale klasse in de Nederlandse situatie in het algemeen heeft op de samenstelling van de migratiestroom uit kwijnende kleine kernen en daarmee indirect ook op de bevolkingssamenstelling van deze kernen? Zoals wij elders⁶⁵ hebben aangetoond, moet het teruglopen van de bevolking van kwijnende kleine kernen voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan de afnemende werkgelegenheid in de agrarische sector, de detailhandel en het ambacht. Wat betreft de afvloeiing uit de landbouw waren het in de jaren vijftig vooral landarbeiders (en meewerkende zoon) die het werk in een agrarisch bedrijf vaarwel zeiden, terwijl in de jaren zestig en daarna ook steeds meer zelfstandige boeren zich bij hen voegden. Zoals door verscheidene onderzoeken⁶⁶ is aangetoond zijn het vooral zelfstandigen met een klein agrarisch bedrijf die overgaan naar een niet-agrarisch beroep al dan niet met voortzetting van een klein deel van het bedrijf⁶⁷. Wij mogen aannemen, dat de winkeliers en ambachtslieden in kleine kernen die hun bedrijf opheffen in verband met de overgang naar een ander beroep evenals de landarbeiders en de boeren met kleine bedrijfjes niet tot de groepen met een hoge sociaal-economische status behoren. Tenminste een deel van deze uit de landbouw afvloeiende landarbeiders en zelfstandigen die hun bedrijfje geheel aan de kant doen zal na kortere of langere tijd uit het dorp vertrekken. Dit zal met name het geval zijn uit die kleine kernen die een ongunstige ligging hebben ten opzichte van de grote werkgelegenheidscentra. Deze situatie doet in ons land zich vooral voor in delen van de provincies Groningen, Friesland, Drenthe en Zeeland, gebieden waar zoals wij in hoofdstuk 2 zagen de meeste kwijnende kleine kernen zijn gelegen.

Wij menen dan ook te mogen veronderstellen, dat evenals uit de bevindingen van Jackson in de kwijnende dorpen in de Cotswolds kon worden afgeleid, in de kwijnende kleine kernen in ons land, als gevolg van het wegtrekken van een deel van de afgevloede landarbeiders en van sommige kleine boeren, winkeliers en ambachtslieden een relatieve toename van het aantal inwoners in de hogere sociale klassen heeft plaats gevonden. Naar verwachting is deze ontwikkeling met name opgetreden in de kwijnende kleine kernen in de drie noordelijke provincies en in Zeeland die op enige afstand van de regionale werkgelegenheidscentra liggen. In deze kleine kernen woonden tot ongeveer 1960 grote aantallen landarbeiders die in loondienst waren op de overwegend grote landbouwbedrijven in het buitengebied van deze kernen. Sommige van deze landarbeiders zullen, nadat zij de landbouw de rug hebben toegekeerd, uit het dorp zijn vertrokken, omdat zij in hun woonplaats of in de nabije omgeving daarvan geen geschikt ander werk konden vinden. Vermoedelijk zijn uit de dichterbij de stad en bij andere werkcentra gelegen kleine kernen ex-landarbeiders in het geheel niet of in veel mindere mate weggetrokken.

Eenzelfde redenering kunnen wij houden met betrekking tot de winkeliers en ambachtslieden die zich gedwongen zagen hun bedrijfje te sluiten en die naar een ander beroep overgingen.

Daar in de verder weg gelegen kwijnende kleine kernen de afvloeiing

van landarbeiders uit de landbouw en de opheffing van winkel- en ambachtsbedrijven met het daarop volgende vertrek uit het dorp de voornaamste oorzaken van de bevolkingsafname zijn, kan bovengenoemde veronderstelling zo getransformeerd worden, dat in deze kwijnende kleine kernen met een zeer sterke daling van het inwonertal de relatieve toename van het aantal inwoners in de hogere sociale klassen groter zal zijn dan in de kleine kernen die minder sterk in inwonertal zijn teruggelopen. Het lijkt zeer onwaarschijnlijk dat bij het vertrek van migranten uit kleine kernen in verband met de werkgelegenheid en/of de verzorgingssituatie de geneigdheid om in een gebied met weinig mensen te wonen enige rol speelt. Er kan wel worden aangenomen, dat sommige inwoners van kleine kernen die om bovengenoemde redenen migratie overwegen hiervan toch afzien, omdat zij zich sterk met de samenleving van hun dorp verbonden voelen. Deze eigenschap, die wij elders⁵⁸ dorpsbinding hebben genoemd en die in verschillende mate vooral bij autochtone bewoners van plattelandskernen wordt aangetroffen, moet duidelijk worden onderscheiden van het verlangen van sommige stedelingen die buiten willen wonen, om zich dan juist in een heel kleine kern te vestigen.

4.2.3 Hypothesen

Wij sluiten onze beschouwingen over de invloed van de factoren uit ons theoretische model op de omvang en de samenstelling van de bevolking van kwijnende kleine kernen nu af met de formulering van enkele hypothesen.

- Als het anti-urbanisme vóór 1971 tot een grotere trek uit de stad naar het platteland heeft geleid, zal dit een minder sterke afname van het inwonertal van sommige kwijnende kleine kernen met zich mee hebben gebracht; als gevolg van de vestiging in deze kwijnende kleine kernen van anti-urbanisten onderscheiden de inwoners die in de laatste jaren in deze kernen zijn komen wonen, zich zowel naar gezinsfase als sociale klasse van degenen die in dezelfde periode zich hebben gevestigd in kernen waarvan het inwonertal in veel sterkere mate is afgenomen (hypothese AKK).
Toelichting: In de kwijnende kleine kernen met een zeer sterke afname van het aantal inwoners vestigen zich vrijwel uitsluitend migranten die uit andere plattelandskernen afkomstig zijn. Deze rurale alloctonen blijken, zoals het onderzoek naar de leefbaarheid van de kleine dorpen in Groningen heeft aangetoond⁵⁹, in allerlei opzichten te verschillen van nieuwkomers uit de stad.
- In kwijnende kleine kernen bevinden zich onder de gezinnen die daar altijd hebben gewoond, zeer weinig gezinnen die in de begin- dan wel in de expansiefase verkeren; het aantal van de autochtone gezinnen in de begin- of expansiefase is beduidend kleiner dan het aantal gezinnen in deze fasen van degenen die zich in de laatste jaren in deze kernen hebben gevestigd (hypothese BKK).
- In kwijnende kleine kernen die zeer sterk in bevolkingsomvang zijn teruggelopen is het aantal inwoners behorend tot de lagere sociale klassen duidelijk kleiner dan in kleine kernen waarvan het inwonertal in minder sterke mate is afgenomen (hypothese CKK).

Noten

¹ Bijv. Greer, S., The family in Suburbia (in L. H. Masotti and J. K. Hadden (Eds.), The urbanization of the suburbs Vol 7, Urban Affairs Annual Reviews Sage Publications, Beverly Hills/London, 1973, p. 164.
² Rossi, P. H., Why families move a stu-

dy in the social psychology of urban residential mobility. New York, 1955, p. 178.
³ Radford, E., The new villagers: urban pressure on rural areas in Worcestershire London, 1970.
⁴ Ambrose, P., The quiet revolution: so-

cial change in a Sussex village 1871-1971. London, 1974.
⁵ Mogensen, G. V., H. Mørkeberg og J. Sundbo, Småbyer i landdistrikter. (Villages in rural areas. Population development and living conditions.) København, 1979.

⁶ Boer-d'Ancona, H. den, Wonen in West-Nederland, een ongewenst kind uit het slechte huwelijk tussen woningbouwbeleid en planologische visie. In West-Nederland, chaotische planning of geplande chaos? Assen, 1973.
⁷ Wit-Ybema, L. de, H. van der Meulen en R. Tjeerdema, Suburbanisatie, waar gaan we heen? Planologisch Studicentrum van de Rijksuniversiteit Groningen, Groningen, 1974.
⁸ Ottens, H. F. L., Het Groene Hart binnen de Randstad: een beeld van de suburbanisatie in West-Nederland Assen, 1976, blz. 122.
⁹ Nelissen, N. J. M., N. de Bruyn en J. J. Schloesser, Woongeschiedenis en woonwensen: een onderzoek in Roermond. Sociologisch Instituut van de Katholieke Universiteit, Nijmegen, 1971.
¹⁰ Onderzoek naar woonmilieus. Studie-rapport Rijksplanologische Dienst Den Haag, 1974, blz. 108.
¹¹ Bell, W., Familism and suburbanization: one test of the social choice hypothesis. In Rural Sociology 21, 1956, pp. 276-283.
¹² Munson, B. E., Attitudes towards urban and suburban residence in Indianapolis. In Social Forces 35, 1956, pp. 76-80.
¹³ Gans, H. J., The Levittowners: how people live and politic in suburbia. London, 1967.
¹⁴ Pahl, R. E., Newcomers in town and country. In R. E. Pahl, Whose city? London, 1970.
¹⁵ Ottens, H. F. L., op cit., 1976.
¹⁶ De Jong, G. F. and R. R. Sell, Population redistribution, migration and residential preferences. In The New Rural America. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 429 January 1977, pp. 130-144.
¹⁷ Groot, J. P. en M. E. de Groot, De kleine dorpen in Groningen. Vakgroep Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, Wageningen, 1976.
¹⁸ Bijv. Jonge, D. de, Moderne woonidealen en woonwensen in Nederland. Arnhem, 1960.
¹⁹ Wij noemen onder meer Spectorsky, A. C., The exurbanites. New York, 1955; Seeley, J. R., R. A. Sim and E. W. Loosley, Crestwood Heights. New York, 1956; Whyte, W. H., The organization man. New York, 1956.
²⁰ Pahl, R. E., Class and community in English commuter villages. In Sociologia Ruralis, 5, 1966, pp. 5-23.
²¹ Dit wordt uiteengezet door Douglas, J. D., Deviance and order in a pluralistic society. In J. C. Kinney and E. A. Tiryakian, Theoretical sociology. New York, 1970.
²² Radford, E., op cit., 1970.
²³ Ambrose, P., op cit., 1974.
²⁴ Jong, M. de, Civitas mutatur; de veranderende samenleving in Berkenwoude. Scriptie Vakgroep Sociologie en Sociogra-

fie van de Landbouwhogeschool, Wageningen, 1971.

²⁵ Haas, J. de, Vestigers en blijvers in het Utrechtse Heuvelrug- en Kromme Rijngebied. Geografisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht, 1976.
²⁶ Engelsdorp Gastelaars, R. van, en C. Cortie, Migration from Amsterdam. In Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie 64, 1973, blz. 206-217.
²⁷ Velden, J. van der, Overloop onderzoek. In Stedebouw en Volkshuisvesting 56, 1975, blz. 437-443.
²⁸ Haas, J. de, op cit., 1976.
²⁹ Engelsdorp Gastelaars, R. van, en C. Cortie, op cit., 1973.
³⁰ Atzema, O. A. L. C., Kleine kernen, nader bekeken. Scriptie Geografisch Instituut Rijksuniversiteit Groningen, Groningen, 1978.
³¹ Haas, J. de, op cit., 1976.
³² Korteweg, P. J. en J. van Weesep, Overlopers blijven Amsterdam toch niet te kunnen missen. In Bouw 31, 1976, blz. 49-51.
³³ Groot, J. P. en M. E. de Groot, op cit., 1976.
³⁴ Graber, E. E., Newcomers and oldtimers: growth and change in a mountain town. In Rural Sociology 39, 1974, pp. 504-513.
³⁵ Graber, E. E., op cit., 1974, p. 509.
³⁶ Blackwood, L. G. and E. H. Carpenter, The importance of anti-urbanism in determining residential preferences and migration patterns. In Rural Sociology 43, 1978, pp. 31-47.
³⁷ Groot, J. P. en M. E. de Groot, op cit., 1976.
³⁸ Wit-Ybema, L. de, e.a., op cit., 1974.
³⁹ Jaarverslag Rijksplanologische Dienst 1978 's-Gravenhage, 1979, blz. 49.
⁴⁰ Groot, J. P. en M. E. de Groot, op cit., 1976.
⁴¹ Groot, J. P. en M. E. de Groot, op cit., 1976, blz. 87.
⁴² Veldman, J., Een sociaal proces door ruimtelijke vorm: verborgen suburbanisatie in landelijke gebieden. In Geografisch Tijdschrift 12, 1978, blz. 326-334.
⁴³ Groot, J. P. en M. E. de Groot, op cit., 1976, blz. 136.
⁴⁴ House, J. W., Rural North-East England 1951-61. Department of Geography, University of Newcastle-upon-Tyne, Papers on Migration and Mobility 1, 1965.
⁴⁵ Dunn, M. C., Population change and the settlement pattern. In G. E. Cherry (Ed.), Rural planning problems. London, 1976, pp. 13-46.
⁴⁶ Dunn, M. C., op cit., 1976.
⁴⁷ Jones, H. R., A study of rural migration in Central Wales. Institute of British Geographers, Transactions No. 37, December 1965, pp. 31-45.
⁴⁸ Bedreigd Bestaan: de sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen. Groningen, 1959.
⁴⁹ Pijlman, H. R., Wedde: een leefbaarheidsonderzoek in een Westerwolds dorp dat in inwonertal sterk afneemt. Scriptie

Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, Wageningen, 1962.

⁵⁰ Zie bijv. Cartogram 2 en 5 behorende bij Algemene Woningtelling 1956, serie B, Voornaamste regionale gegevens. Deel 1, Woningvoorraad en woningbezetting. C.B.S., 1958.
⁵¹ Groot, J. P. en M. E. de Groot, op cit., 1976.
⁵² House, J. W., op cit., 1965.
⁵³ Dunn, M. C., op cit., 1976.
⁵⁴ Bedreigd Bestaan, op cit., 1959.
⁵⁵ Mogensen, G. V. e.a., op cit., 1979.
⁵⁶ House, J. W., op cit., 1965.
⁵⁷ Dorpen onderzoek, het Zeeuwse dorp, door de bewoners bekeken. Provinciale Planologische Dienst voor Zeeland, 2 pl., 1976.
⁵⁸ Groot, J. P. en M. E. de Groot, op cit., 1976.
⁵⁹ Dunn, M. C., op cit., 1976, p. 27.
⁶⁰ Jackson, V. J., Population in the countryside: growth and stagnation in the Cotswolds. London, 1968, p. 38.
⁶¹ In de tweede helft van de jaren vijftig bestond het vertrekoverschot van de Nederlandse plattelandsgemeenten voor ongeveer 53% uit alzonderlijk gemigreerde personen. Bron: Statistiek van de binnenlandse migratie 1957 en 1958/1959. C.B.S.
⁶² Jones, H. R., op cit., 1965.
⁶³ Jackson, V. J., op cit., 1968.
⁶⁴ Schwarzweller, H. K. and J. S. Brown, Social class origins, rural-urban migration, and economic life chances: a case study. In Rural Sociology 32, 1967, pp. 5-19.
⁶⁵ Groot, J. P., Kleine plattelandskernen in de Nederlandse samenleving. Wageningen, 1972.
⁶⁶ Onder meer: Bauwens, A. L. G. M. en D. B. Bans, Beroepsverandering door zelfstandige agrariërs en de vermindering van het aantal bedrijven op de zandgronden. Landbouw Economisch Instituut, Publicatie nr. 2.11, Den Haag, 1968, blz. 14-15.
⁶⁷ Naast de genoemde en andere studies met betrekking tot de Nederlandse situatie verwijzen wij naar een Belgisch onderzoek, waarbij ook de oververtegenwoordiging bleek van boeren met een klein bedrijfje onder de afgevoerde bedrijfshoofden uit de landbouw. Zie hiervoor: Everaert, H., De afvloeiing der bedrijfshoofden uit de landbouw: samenvattend rapport van vier sociale enkwetten in het Vlaamse land. Centrum voor Landelijk Sociologisch Onderzoek. Leuven, 1964, blz. 42 e.v.
⁶⁸ Groot, J. P., op cit., 1972.
⁶⁹ Groot, J. P. en M. E. de Groot, op cit., 1976.

5. Werkwijze

Alvorens wij nu tot de toetsing van de zes hypothesen kunnen overgaan, die in het voorgaande hoofdstuk zijn geformuleerd, moet worden ingegaan op de wijze waarop wij de categorieën groeiende en kwijnende kleine kernen uit het volkstellingsmateriaal hebben geselecteerd. Verder dient te worden aangegeven welke gegevens van de Volkstelling 1971 die op buurtniveau beschikbaar waren, met betrekking tot de geselecteerde kernen bij het CBS zijn aangevraagd en in welke vorm deze zijn opgeleverd.

5.1. Selectie van de kernen

Voor deze censusmonografie wordt onder een kleine kern een sociaal-ruimtelijke eenheid verstaan van ten hoogste 5000 personen die in een concentratie en/of in verspreide bebouwing bijeen wonen. Bij de zgn. plaatselijke indeling van de volkstelling worden de onderdelen van de gemeenten onderscheiden in «plaatsen» en gebieden met verspreide huizen. Plaatsen zijn «territoriale groeperingen van huizen, welke een min of meer aaneengesloten bebouwing vormen en onder een gemeenschappelijke naam bekend staan»¹.

In veel gevallen, met name waar het gemeenten betreft die meer dan één plaats omvatten, zijn de verspreide huizen waarvan de bewoners tot verschillende sociaal-ruimtelijke eenheden behoren, tot één gemeentelijk onderdeel (buurt) gerekend. In verband hiermee hebben wij in het kader van dit onderzoek het begrip kleine kern moeten beperken tot een «plaats» met maximaal 5000 inwoners en de kernbewoners in de verspreide bebouwing die deel uitmaken van de sociaal-ruimtelijke eenheid waartoe de betrokken plaats behoort, buiten beschouwing moeten laten.

De beide categorieën sterk groeiende en kwijnende kleine kernen werden verkregen door op de eerste plaats van het totale aantal plaatsen, c.q. aangegebouwde plaatsen (agglomeraties), die bij de volkstelling 1947 5000 en minder inwoners telden en waarvan de grenzen volgens de plaatselijke indeling van 1971 vergelijkbaar waren met die van 1947 de procentuele toe- of afname van het inwonertal in de periode 1947-1971 te berekenen. Vervolgens werden de 2447 plaatsen of aangegebouwde plaatsen die in 1947 maximaal 5000 inwoners hadden en waarvan de grenzen in beide jaren vergelijkbaar waren, naar groeipercentage gerangschikt. Het tiende deel van het totale aantal plaatsen, 245 in getal, met de hoogste groeipercentages vormde de categorie «groeiende kleine kernen» en het tiende deel, eveneens 245 plaatsen, met de laagste (negatieve) groeipercentages de categorie «kwijnende kleine kernen».

5.2. Keuze van de censusgegevens

Welke gegevens van de Volkstelling 1971 die op buurtniveau beschikbaar zijn met betrekking tot de in totaal 490 geselecteerde kernen werden aangevraagd, werd in eerste instantie bepaald door de probleemstelling van deze censusmonografie: welke verschillen in bevolkingssamenstelling kunnen tussen sterk groeiende en kwijnende kleine kernen worden aangetoond en hoe moeten deze verschillen worden verklaard? Dit betekende, dat de gevraagde gegevens betrekking diende te hebben op de totale bevolking dan wel op een integrale doorsnede daarvan. Gegevens over een deelcategorie van de bevolking, zoals de dagonderwijs volgenden van 14 jaar en ouder en de beroepsbevolking kwamen dus niet in aanmerking. Als integrale doorsneden van de bevolking werden beschouwd de hoofden van huishoudens en de gezinshoofden.

Voorts heeft het theoretische model, met name de uitmonding daarvan in de zes hypothesen, vanzelfsprekend een zeer belangrijke rol gespeeld bij de keuze van de benodigde censusgegevens. Dit bracht met zich mee, dat wij in het volkstellingsmateriaal dat voor de onderdelen van de gemeenten zou worden uitgedraaid, hebben gezocht naar gegevens die in geaggregeerde vorm ons informatie zouden kunnen opleveren over de habitat, de werkgelegenheid, de verzorgingssituatie, de gezinsfase, de sociale klassen en het anti-urbanisme.

Met betrekking tot de habitat van de kleine kernen konden enkele gegevens worden verstrekt over de woonverblijven. Gegevens die ons een beeld zouden geven van de werkgelegenheidssituatie van de kleine kernen waren weinig zinvol, omdat de arbeidsplaatsen in de landbouw grotendeels buiten beschouwing bleven als gevolg van het feit, dat de gegevens slechts betrekking hebben op «plaatsen» en niet tevens op de gebieden met verspreide huizen. Voorts is het door het momentopname-karakter van deze gegevens niet mogelijk na te gaan, hoe de werkgelegenheidssituatie zich in de afgelopen jaren heeft ontwikkeld. En, zoals ook in het voorgaande hoofdstuk, met name in 4.2.2., is beschreven, is het juist de ontwikkeling van de werkgelegenheid die via de daarbij optredende selectie een belangrijke factor is van de veranderde bevolkingssamenstelling van kleine kernen. Tenslotte zou de verwerking van gegevens over de werkgelegenheidssituatie van kleine kernen, waarbij de gegevens over het forensisme een belangrijke plaats zouden hebben moeten innemen, ons voor schier onoverkomelijke problemen hebben geplaatst. Voor een deel zou dit ook zijn veroorzaakt door het feit, dat bij de volkstelling eerst dan van forensisme sprake is, als het werkadres buiten de woongemeente, dus niet de woonkern, is gelegen.

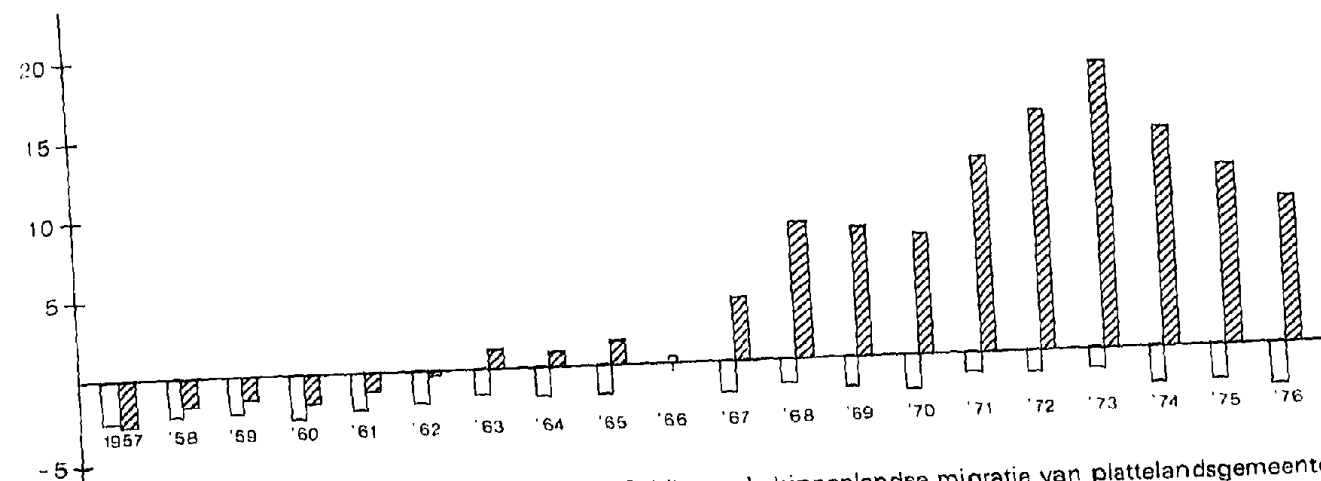
Over de verzorgingssituatie van kleine kernen en over het anti-urbanisme, dat vermoedelijk voor sommige nieuwe bewoners van plattelandskernen een belangrijk migratiemotief is geweest, konden ons in het geheel geen gegevens worden verstrekt.

Met betrekking tot de variabelen «gezinsfase» en «sociale klasse» hebben wij gebruik gemaakt van de gegevens waarbij de onderscheiding naar ontwikkelingsfase van het gezin en de sociale groepsindeling zijn gehanteerd. De indeling naar ontwikkelingsfase van het gezin (zie bijlage) loopt in belangrijke mate parallel met de indeling naar gezinsfasen zoals die onder meer in 3.2. is gehanteerd. Naar onze mening is het verantwoord om voor de variabele «sociale klasse» de sociale groepsindeling (zie bijlage) te gebruiken, omdat de sociale groep evenals sociale klasse een combinatie is van opleiding, beroep en inkomen.

Doordat het mogelijk bleek voor alle 490 plaatsen afzonderlijk (en agglomeraties) een «crossing» van de variabelen «ontwikkelingsfase van het gezin» en «sociale groep» met de variabele «periode van vestiging» door het CBS te laten uitvoeren, kon de tijdsdimensie die voor de toetsing van de betreffende hypothese onontbeerlijk was, worden ingebracht.

Het is duidelijk, dat de gegevens over de ontwikkelingsfase van het gezin voor iedere kern afzonderlijk betrekking diende te hebben op alle in de kern wonende gezinshoofden. Omdat ook voor de variabele sociale groep de koppeling met de periode van vestiging erg belangrijk was, hebben ook de gegevens over deze variabele slechts betrekking op de massa van de gezinshoofden.

Door dit exclusief betrekken van de gegevens over de sociale groep op de gezinshoofden blijft onder meer de informatie over deze variabele die betrekking heeft op de alleenstaanden, buiten beschouwing. Hoewel het aantal alleenstaanden in de kleine kernen niet te verwaarlozen is (in de groeiende kleine kernen werd in 1971 op circa 15 gezinshoofden één alleenstaande aangetroffen, in de kwijnende kleine kernen zelfs op ongeveer 6 gezinshoofden één alleenstaande), menen wij, dat beperking tot de massa van de gezinshoofden in deze studie geoorloofd is.

Figuur 3. Saldi van de binnenlandse migratie van plattelandsgemeenten van afzonderlijk gemigreerde personen en van personen gemigreerd in gezinsverband per 1000 van de bevolking per jaar in de periode 1957-1976.

Zoals figuur 3 laat zien, is het (negatieve) migratiesaldo van de afzonderlijk gemigreerde personen van plattelandsgemeenten in de afgelopen twintig jaren vrijwel constant gebleven. De jaarlijkse schommelingen in het totale vertrek-, c.q. vestigingsoverschot (zie figuur 1) blijken volledig te worden veroorzaakt door het verloop van de migratiesaldi van de personen die in gezinsverband migreren.

Teneinde een beeld te krijgen van de door een differentieële bevolkingsontwikkeling veroorzaakte verschillen in bevolkingssamenstelling van sterk groeiende en kwijnende kleine kernen en deze verschillen te kunnen verklaren, zijn ons door het CBS van 490 geselecteerde plaatsen geaggregeerde gegevens verstrekt die betrekking hebben op drie massa's, t.w. de totale bevolking, de gezinshoofden en de woonverblijven. Deze gegevens bevatten informatie over een «set» van variabelen die voor ieder van de drie massa's vanzelfsprekend verschillend is. Voor een overzicht van deze variabelen en de gehanteerde klassenindeling verwijzen wij naar de bijlage.

Noot

¹ C.B.S., 13e Algemene Volkstelling 31 mei 1960, Deel 2, blz. 8

6. Analyse

In dit hoofdstuk zullen de verschillen in de bevolkingssamenstelling tussen de groeiende en kwijnende kleine kernen aan de hand van de volkstellinggegevens op een aantal punten worden weergegeven. Ook zal worden ingegaan op de verschillen in de huisvestingssituatie tussen groeiende en kwijnende plattelandskernen. Daarna zal door middel van de toetsing van de in hoofdstuk 4 geformuleerde hypothesen een poging worden gedaan de aldus beschreven verschillen in bevolkingssamenstelling te verklaren.

Alvorens hiertoe over te gaan zal in het kort iets worden gezegd over de ligging, de grootte en de groei van de beide groepen van kleine kernen.

6.1. Ligging, grootte en groei

Ligging

Op kaart 1 en 2 is de ligging van de groeiende, resp. de kwijnende plattelandskernen weergegeven. In nog sterkere mate dan reeds uit tabel 1 kon worden afgeleid blijken de 245 geselecteerde kernen waarvan het inwonertal tussen 1947 en 1971 aanzienlijk is teruggelopen, overwegend in de drie noordelijke provincies en in Zeeland te liggen. Met uitzondering van Zuid-Holland-Oost en Zuid-Limburg komen de sterk kwijnende kleine kernen in de andere provincies nauwelijks voor. Kaart 1 met de 245 plattelandskernen die het sterkst gegroeid zijn vormt nagenoeg het spiegelbeeld van kaart 2. In Friesland, Drenthe en Zeeland liggen enkele sterk groeiende kleine kernen. In de provincie Groningen, die zeer veel sterk kwijnende kernen telt, niet één. Ook is het opvallend, dat in Zeeuws-Vlaanderen in het geheel geen sterk groeiende kleine kernen voorkomen, terwijl in dit gebied een groot aantal kwijnende kernen liggen.

Grootte

Zoals tabel 5 laat zien hebben de 245 sterk groeiende kleine kernen, zoals te verwachten was, tussen 1947 en 1971 een aanzienlijke verschuiving naar de «hogere» grootteklassen ondergaan. In 1971 zijn de groeiende kleine kernen, waarvan een derde in 1947 nog minder dan 500 inwoners had, in overwegende mate kernen geworden die meer dan 500 inwoners tellen.

Tabel 5. Aantallen groeiende en kwijnende kleine kernen naar aantal inwoners in 1947 en 1971, absoluut.

		minder dan 100	100–249	250–499	500–999	1000–1999	2000–4999	5000–en meer	totaal
groeiende kernen	'47	8	31	41	59	68	38	–	245
	'71	–	6	17	35	43	96	48	245
kwijnende kernen	'47	15	107	86	27	9	1	–	245
	'71	83	117	34	8	2	1	–	245

De 245 kwijnende kleine kernen daarentegen, waaronder in 1947 zich 37 bevonden met meer dan 500 inwoners, zijn in 1971 kernen die op een elftal na kleiner zijn dan deze grootte. Ruim een derde van de kwijnende kernen is in 1971 zelfs beneden de grens van 100 inwoners komen te liggen.

NEDERLAND

Groeiende plattelandskernen

1947 - 1971

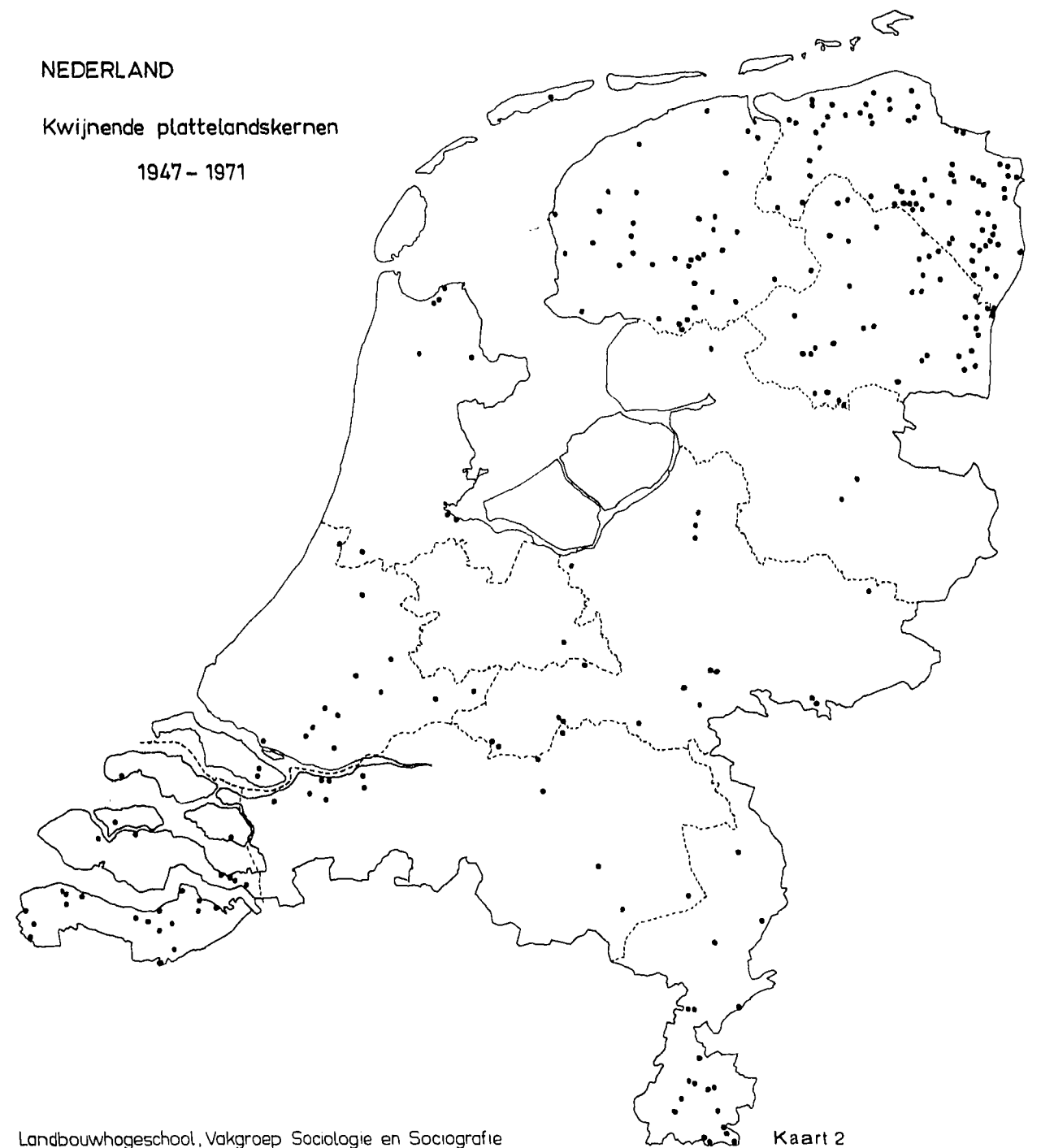
Landbouwhogeschool, Vakgroep Sociologie en Sociografie

Kaart 1

NEDERLAND

Kwijnende plattelandskernen

1947 - 1971

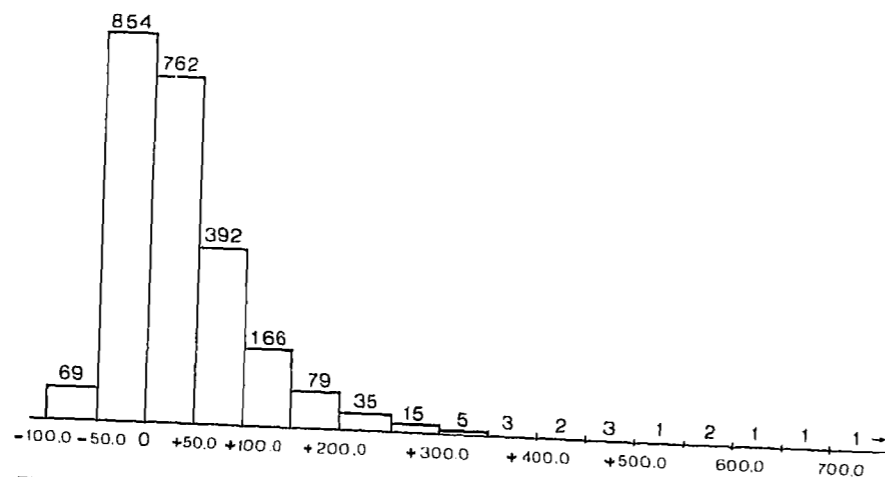

Landbouwhogeschool, Vakgroep Sociologie en Sociografie

Kaart 2

Kwijnende kleine kernen zijn in 1971 dan ook van een aanzienlijk kleinere omvang dan de geselecteerde groeiende kleine kernen.

Een beschouwing van de toe-, c.q. afname van het aantal inwoners van de beide categorieën groeiende en kwijnende kleine kernen dient te worden gehouden tegen de achtergrond van de bevolkingsgroei van alle 2447 kleine kernen die in 1947 kleiner dan 5000 inwoners waren en waarvan de telgebieden in 1971 en 1947 met elkaar vergeleken konden worden.

Figuur 4. Aantallen kleine kernen naar procentuele groei van het aantal inwoners in de periode 1947-1971, absoluut.

Figuur 4 geeft een overzicht van de variatie in de groei van deze populatie van kleine kernen tussen 1947 en 1971, waarbij met het oog op de overzichtelijkheid groeiklassen van 50% zijn aangehouden. Het blijkt, dat in deze frequentie verdeling de modus wordt gevormd door de kleine kernen die in de periode 1947-1971 met ten hoogste de helft van het aantal inwoners zijn teruggelopen. Tevens laat de figuur zien, dat ruim 700 kleine kernen in deze periode hun inwonertal met meer dan de helft zagen toenemen, dat is een groei die meer dan 2% gemiddeld per jaar draagt.

De beide secties van kwijnende en groeiende kleine kernen worden nu gevormd door de «kop» en de «staart» van figuur 4. De frequentieverdelingen van deze beide groepen naar de groei tussen 1947 en 1971 zien er als volgt uit.

Tabel 6. Aantallen kwijnende en groeiende kleine kernen naar procentuele groei van het aantal inwoners in de periode 1947-1971, absoluut.

kwijnende kleine kernen		groeiende kleine kernen	
> -80.0%	6	< 150.0%	97
-70.0 < -80.0%	11	150.0 < 200.0%	79
-60.0 < -70.0%	15	200.0 < 250.0%	35
-50.0 < -60.0%	37	250.0 < 300.0%	15
-40.0 < -50.0%	90	300.0 < 350.0%	5
≤ -40.0%	86	350.0 < 400.0%	3
		400.0 < 450.0%	2
		450.0 < 500.0%	3
		≥ 500.0%	6
totaal	245	totaal	245

6.2. Bevolkingssamenstelling

De groei-extremen worden bij de kwijnende kleine kernen gevormd enerzijds door de kern waarvan het aantal inwoners in 1971 was gedaald tot 11,8% van het inwonertal in 1947 en anderzijds door de kern die het inwonertal met 31,3% zag verminderen. Eerstgenoemde kwijnende kern kan feitelijk als een verdwenen kern worden beschouwd! Groei-uiteersten bij de groeiende kleine kernen zijn enerzijds de kern waarvan de bevolking met 112,7% toenam en anderzijds de kern die tussen 1947 en 1971 bijna 15 keer zo groot werd!

Met betrekking tot de volgende variabelen, c.q. groep van variabelen wordt nu een beeld gegeven van de verschillen in de bevolkingssamenstelling van de sterk groeiende en de sterk kwijnende kleine kernen:

- geslacht
- leeftijd
- plaats in het huishouden
- periode van vestiging
- aantal levendgeborene kinderen
- aantal thuiswonende kinderen
- ontwikkelingsfase van het gezin
- kerkelijke gezindte
- opleidingsniveau
- sociale groep
- beroep, bedrijf en forensisme.

Geslacht

In de groeiende kleine kernen wonen evenveel mannen als vrouwen (mannen: 50,1%). In de kwijnende kernen is een gering overschot van mannen (52,4%), wat samen hangt met het feit dat er in deze kernen of op overbrugbare afstand daarvan voor vrouwen en meisjes minder arbeidsplaatsen zijn dan voor jongens en mannen. Dit verschil in het nadeel voor de vrouwen is in de laatste decennia toegenomen, doordat vooral in de kwijnende plattelandskernen de detailhandelsbedrijven en de huishoudelijke diensten als bronnen van werkgelegenheid voor jonge vrouwen vrijwel geheel zijn verdwenen. Wij zien dit onder meer tot uiting komen in het feit, dat het vertrekoverschot van afzonderlijk gemigreerde vrouwen van plattelandsgemeenten in de periode 1957-1976 ongeveer anderhalf keer zo groot is als dat van afzonderlijk gemigreerde mannen¹.

Leeftijd

Zoals te verwachten was, komen in de sterk groeiende kleine kernen meer jongeren en minder ouderen voor dan in de kwijnende kleine kernen.

Tabel 7. Aantallen inwoners jonger dan 14 jaar en 65 jaar en ouder in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.

Leeftijd	groeiende kernen	kwijnende kernen
< 14 jaar	30.8	23.9
≥ 65 jaar	7.2	12.7

Als wij bedenken, dat op 31 dec. 1970, dus twee maanden voordat de volkstelling werd gehouden 27,2% van de totale nederlandse bevolking jonger dan 15 jaar en 10,2% 65 jaar en ouder was, kunnen wij gevoeglijk stellen dat de leeftijdsopbouw van de bevolking die in de kwijnende kleine kernen woont, ten tijde van de Volkstelling 1971, minder afweek van de leeftijdsopbouw van de totale nederlandse bevolking dan die van de inwoners van de sterk groeiende kleine kernen.

Dat men voorzichtig moet zijn met de veel gehoorde bewering, dat in kwijnende kleine kernen vergrijzing van de bevolking optreedt, moge voorts blijken uit het feit, dat in 97 van de 245 kwijnende kleine kernen het aantal inwoners van 65 jaar en ouder kleiner dan 10% (het landelijk

gemiddelde op 31-12-1970) was en het aantal inwoners jonger dan 14 jaar in 73 kwijnende kernen meer dan 25% (ongeveer het landelijk gemiddelde op 31-12-1970) van het totaal aantal inwoners bedroeg.

Plaats in het huishouden

Onder dit hoofd worden slechts enkele verschillen tussen groeiende en kwijnende kleine kernen behandeld die betrekking hebben op de aantallen gezinshoofden, alleenstaanden en personen in inrichtingen en tehuizen. Hierbij is uitgegaan van de definities van gezinshoofd en alleenstaande zoals die bij de Volkstelling 1947 werden gehanteerd. Een gezinshoofd is derhalve in geval van echtparen (met of zonder kinderen) de man en in geval van onvolledige gezinnen de vader of de moeder, waarbij het gezin een groep van twee of meer samenwonende personen omvat, die tot elkaar in een relatie van bloedverwantschap of van verwantschap door huwelijk of adoptie staat². Hantering van het begrip gezinshoofd volgens de definitie 1947 betekent, dat het hierbij steeds het hoofd van een gezinshuishouden betreft, ook indien dit gezinshuishouden als secundaire eenheid deel uitmaakt van een samengesteld ééngezinshuishouden of een meergezinshuishouden. Het is ook deze definitie van het begrip gezinshoofd die werd gehanteerd bij de keuze van de gegevens van de census 1971 die betrekking hadden op de gezinshoofden in de 490 geselecteerde kleine kernen (zie par. 5.2).

Zoals gezegd werd ook voor het begrip alleenstaande van de definitie 1947 uitgegaan. Dat betekent, dat niet alleen de alleenwonende, maar ook de man of vrouw die als primaire eenheid deel uitmaakt van een één- of meergezinshuishouden als alleenstaande wordt beschouwd.

Tot de personen in inrichtingen en tehuizen zijn uitsluitend gerekend de personen die in groepsverband in inrichtingen woonachtig zijn. Alle in inrichtingen en tehuizen wonende personen die een zelfstandige huishouding voeren en derhalve als een secundaire eenheid van de gestichtsbevolking zijn te beschouwen worden *niet* als personen in inrichtingen en tehuizen gerekend.

Wanneer wij nu ons een beeld willen vormen van de verschillen in het voorkomen van gezinshoofden en alleenstaanden tussen de sterk groeiende en de kwijnende kleine kernen, blijken deze verschillen gering te zijn. In de sterk groeiende kleine kernen zijn op het totaal van gezinshoofden en alleenstaanden 91,6% gezinshoofden; in de kwijnende kleine kernen 89,0%. Als van de alleenstaanden degenen die in werkelijkheid tezamen met anderen een huishouding voeren, buiten beschouwing worden gelaten en dus onder alleenstaanden slechts de alleenwonenden worden verstaan, is het verschil in de verhouding gezinshoofden/alleenstaanden tussen de groeiende en de kwijnende kernen waarschijnlijk nog geringer. Vermoedelijk komt het in de kwijnende kleine kernen naar verhouding namelijk meer voor, dat een man of vrouw niet behoort tot het (of een van de) gezin(nen) waarmee hij of zij een gezamenlijke huishouding voert, bijv. de weduwe bij wie het gezin van haar gehuwde zoon inwoont.

Personen in inrichtingen en tehuizen werden in 1971 in de kwijnende kleine kernen nauwelijks aangetroffen (0,1%); er waren slechts 4 kwijnende kernen met een of meer «gestichten» met in totaal ten hoogste 27 bewoners. In de groeiende kernen maakten de bewoners van inrichtingen en tehuizen 1,8% van de totale bevolking uit. In 131 van de 245 sterk groeiende kleine kernen werden personen in inrichtingen en tehuizen geteld; in 46 kernen zelfs 100 en meer. Aan de hand van de telefoongids kon worden vastgesteld, dat in de groeiende kernen met 100 en meer personen in inrichtingen en tehuizen, het vooral bejaarden- en onderwijsinrichtingen zijn en voorts verpleegtehuizen en inrichtingen voor lichamelijke en/of geestelijk gehandicapten, waarin deze personen verblijven. In de groeiende kleine kernen met minder dan 100 personen in inrichtingen en tehuizen zijn het, naast enkele onderwijsinternaten en kloosters, in nog sterkere mate bejaardeninrichtingen, waarin deze personen verblijven. Het is niet onwaarschijnlijk, dat in de groeiende kernen een deel van de sterke

toename van de bevolkingsomvang is veroorzaakt door de stichting, c.q. de uitbreiding van bejaardentehuizen. Als dit inderdaad het geval is, betekent dit dat in de betrokken sterk groeiende kleine kernen van vergrijzing kan worden gesproken. Het gebruik van deze term is te meer op zijn plaats, omdat kan worden aangenomen dat tenminste een deel van de in deze bejaardeninrichtingen wonende personen van buiten de groeiende kern gelegen plaatsen afkomstig is.

Eventueel bestaande verschillen in autochtoniteit/allochtoniteit tussen groeiende en kwijnende kleine kernen zijn nagegaan aan de hand van de gegevens van de gezinshoofden naar periode van vestiging

Periode van vestiging

Tabel 8. Aantallen gezinshoofden naar periode van vestiging in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.

Periode van vestiging	groeiende kernen	kwijnende kernen
altijd in huidige woongemeente gewoond	33,2	52,4
gevestigd vóór 1950	13,6	22,4
gevestigd 1950-1959	11,5	7,7
gevestigd 1960-1964	10,9	5,2
gevestigd 1965-1969	22,2	8,9
gevestigd na 1969	8,4	3,3
totaal	100,0 N = 191.388	100,0 N = 11.728

Tabel 8 laat zien, dat in de kwijnende kleine kernen bijna 75% van de gezinshoofden altijd dan wel langer dan 20 jaar in de woongemeente heeft gewoond. In de sterk groeiende kleine kernen is dat met bijna 47% van de gezinshoofden het geval. Aan de andere kant heeft in de kwijnende kernen 12,2% van de gezinshoofden zich na 1964 in de huidige woongemeente gevestigd. In dezelfde periode vestigde in de sterk groeiende kleine kernen zich ruim 30% van de gezinshoofden in de huidige woongemeente.

Bestaan er verschillen in huwelijksvruchtbaarheid tussen groeiende en kwijnende kleine kernen?

Aantal levendgeboren kinderen

Tabel 9. Aantallen gezinshoofden naar aantal levendgeboren kinderen in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.

Aantal levendgeboren kinderen	groeiende kernen	kwijnende kernen
gehuwd en gehuwd geweest zijnde vrouwen zonder kinderen	13,3	10,5
met 1 en 2 kinderen	42,6	39,6
met 3 en 4 kinderen	27,1	28,3
met 5-10 kinderen	14,6	18,3
met meer dan 10 kinderen	1,3	1,3
gehuwd geweest zijnde mannen	1,0	2,0
totaal	100,0 N = 191.388	100,0 N = 11.728

Uit tabel 9 blijkt, dat de verschillen in vruchtbaarheid tussen de groeiende en kwijnende kleine kernen gering zijn. Hierbij moet men bedenken, dat in verband met het voorkomen van een relatief groot aantal jonge gezinnen in de groeiende kernen, zoals wij verderop zullen zien, in deze kernen een groter aantal gezinnen nog niet voltooid is. Aan de andere kant moet het vruchtbaarheidsverschil tussen groeiende en kwijnende kleine kernen ook worden toegeschreven aan de algemene daling van de huwe-

Aantal thuiswonende kinderen

lijksvruchtbaarheid die zich in de tweede helft van de jaren zestig heeft ingezet. Bij de (oudere) gezinshoofden in de kwijnende kernen heeft deze daling zich in veel mindere mate kunnen manifesteren dan bij de overwegend jonge gezinshoofden in de groeiende kernen. Het betrekkelijk grote verschil in het relatieve aantal gezinshoofden met 5-10 kinderen moet vooral hieruit worden verklaard.

Op grond van de beschouwingen in hoofdstuk 4 over de werkgelegenheidssituatie in de beide categorieën kleine kernen is het te verwachten, dat in de kwijnende kleine kernen over het algemeen minder (oudere) thuiswonende kinderen zullen zijn dan in de sterk groeiende kleine kernen. Deze verwachting ligt nog meer voor de hand, omdat, zoals wij in het juist voorgaande hebben gezien, de gezinshoofden in de kwijnende kleine kernen naar verhouding meer kinderen hebben en deze kinderen in sterkere mate dan in de groeiende kleine kernen het geval is, van een oudere leeftijd zullen zijn.

Tabel 10. Aantallen gezinshoofden naar aantal thuiswonende kinderen in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.

Aantal thuiswonende kinderen	groeiende kernen	kwijnende kernen
geen	23,6	30,9
1 en 2	48,3	46,5
3 en 4	21,6	17,3
5 en meer	6,4	5,3
totaal	100,0 N = 191.388	100,0 N = 11.728

Tabel 10 laat inderdaad zien, dat in kwijnende kleine kernen het aantal kinderen dat nog thuis woont kleiner is dan in de groeiende kernen. In alle frequentie klassen met kinderen komen in eerstgenoemde kleine kernen duidelijk minder gezinshoofden voor, terwijl het aantal gezinshoofden zonder thuiswonende kinderen groter is dan in de sterk groeiende kleine kernen.

Ontwikkelingsfase van het gezin

In hoofdstuk 4 is aan de hand van literatuurgegevens beredeneerd, dat in sterk groeiende kleine kernen onder de gezinnen die zich in de laatste jaren daar hebben gevestigd, gezinnen in de begin- en de expansiefase in overheersende mate zullen voorkomen. Anderzijds hebben wij laten zien, hoe in de kwijnende kleine kernen als gevolg van het vertrek van veel gezinnen die zich in de begin- en de expansiefase bevinden, het relatieve aantal gering zal zijn. In de laatstgenoemde kernen zouden gezinnen in de inkrimpings- en de eindfase veel frequenter voorkomen dan in de groeiende kleine kernen.

Het verwachte beeld blijkt volgens tabel 11 inderdaad te bestaan, hoewel in minder sterke mate dan werd verwacht. In kwijnende kleine kernen als geheel is in ruim een kwart van de gezinnen het jongste kind niet ouder dan 6 jaar, op grond waarvan mag worden aangenomen dat deze gezinnen zich nog in de expansiefase bevinden. De oorzaken van dit betrekkelijk grote aantal gezinnen in kwijnende kleine kernen dat in de expansiefase verkeert, moeten enerzijds worden gezocht in het feit, dat het wegtrekken van gezinnen in de expansiefase uit kwijnende kleine kernen minder voorkomt dan werd verwacht en anderzijds dat onder de gezinnen die zich in beperkte mate in deze kernen vestigen een aanzienlijk aantal voorkomt dat in de expansiefase verkeert.

Gezinnen in de inkrimpingsfase (jongste kind 15 jaar of ouder) en in de eindfase (echtgenote 45 jaar of ouder en geen kinderen meer thuis dan

Tabel 11. Aantallen gezinshoofden naar ontwikkelingsfase van het gezin in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.

Ontwikkelingsfase	groeiende kernen	kwijnende kernen
vrouw < 45 j., kinderloos, < 5 j. geh.	7,2	4,2
vrouw < 45 j., kinderloos, ≥ 5 j. geh.	2,5	1,9
vrouw < 45 j., geen kind, thuis	0,4	0,4
gezin met kind, jongste 0-3 j.	29,4	20,1
gezin met kind, jongste 4-5 j.	8,7	6,4
gezin met kind, jongste 6-14 j.	23,2	19,7
gezin met kind, jongste ≥ 15 j.	15,0	23,0
vrouw ≥ 45 j., geen kind, gehad	3,8	4,9
vrouw ≥ 45 j., geen kind, thuis	9,8	19,5
totaal	100,0 N = 191.388	100,0 N = 11.728

wel geen kinderen gehad) komen in de kwijnende kernen beduidend vaker voor dan in de sterk groeiende.

Verder is het opvallend, dat in de sterk groeiende kleine kernen bijna 10% van de gezinnen uit gezinnen in de beginfase bestaat. Dit doet vermoeden, dat een niet onbelangrijk aantal gezinnen dat naar groeiende kleine kernen migreert wordt gevormd door jonggehuwden die (nog) geen kinderen hebben. Wij komen hier verderop op terug.

Om een indruk te geven van de verschillen in kerkelijke gezindte tussen sterk groeiende en kwijnende kleine kernen hebben wij slechts het gegeven omtrent de aantallen inwoners zonder kerkelijke gezindte verwerkt. In de groeiende kernen als geheel heeft 14,1% van de inwoners geen kerkelijke gezindte; in de kwijnende kleine kernen 23,2%.

Dat het relatieve aantal onkerkelijken in de sterk groeiende kleine kernen aanzienlijk kleiner is dan het landelijke gemiddelde (23,6%), vindt zijn oorzaak niet alleen in het feit, dat deze categorie van kleine kernen voor een zeer groot deel is gelegen in gebieden waar onkerkelijkheid slechts in geringe mate wordt aangetroffen (Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg)³, maar vermoedelijk ook doordat onder de migranten die in deze groeiende kleine kernen zijn gaan wonen zich weinig onkerkelijken bevinden. Als deze veronderstelling juist is, hangt dit ongetwijfeld samen met het feit, dat de migranten in de sterk groeiende kleine kernen in de genoemde provincies voor een belangrijk deel afkomstig zijn van het omringende platteland waar de onkerkelijkheid nog minder voorkomt.

Ook het aantal inwoners zonder kerkelijke gezindte in de kwijnende kleine kernen, dat hoger is dan wij hadden verwacht, vraagt om een nadere beschouwing. Deze kleine kernen liggen namelijk voor een groot deel in gebieden waar blijkens de Volkstelling 1960 slechts weinig onkerkelijkheid voorkomt. Alleen in Oost-Groningen, Zuid-Oost Friesland, enkele drentse gemeenten en de Kop van Noord-Holland, waar een deel van de geselecteerde kwijnende kleine kernen is gelegen, zijn in 1960 (en waarschijnlijk ook in 1971) belangrijke aantallen onkerkelijken aangetroffen. De hoge onkerkelijkheidsgraad van de kwijnende kleine kernen moet tenminste voor een deel vermoedelijk worden toegeschreven aan het feit, dat onder degenen die uit deze kernen wegtrokken naar verhouding zich weinig onkerkelijken bevonden.

Om een beeld te krijgen van de verschillen in opleidingsniveau van de inwoners van groeiende en kwijnende kleine kernen hebben wij van twee variabelen gebruik gemaakt, t.w. het onderwijs dat wordt gevolgd door degenen die nog dagonderwijs volgen en met betrekking tot de personen van 14 jaar en ouder die geen dagonderwijs meer volgen, het (maximaal) gevolgde onderwijs.

Kerkelijke gezindte

Opleidingsniveau

Ruwweg blijkt er nauwelijks verschil tussen de beide categorieën van kleine kernen te bestaan in het niveau van onderwijs dat door de schoolgaanden wordt gevolgd. Van het aantal inwoners in de sterk groeiende kleine kernen zijn 0,6% schoolgaanden geteld die onderwijs op semi-hoger (h.b.o.) of hoger (m.o.-akte, officiersopleiding, universiteit of hogeschool) niveau volgen, terwijl in de kwijnende kleine kernen het aantal schoolgaanden met semi-hoger of hoger onderwijs 0,4% bedraagt. Aan dit verschil moet evenwel niet al teveel waarde worden toegekend. Enerzijds wordt het relatieve aantal schoolgaanden dat dagonderwijs volgt op semi-hoger of hoger niveau in sterk groeiende kleine kernen gedrukt door het grote aantal personen jonger dan twintig jaar in deze kernen, terwijl het percentage schoolgaanden met onderwijs op deze niveaus in de kwijnende kernen juist «getlatteerd» is vanwege het geringe aantal jeugdigen. Aan de andere kant kan worden aangenomen, dat in de groeiende kleine kernen naar verhouding een groter aantal studerende bij de ouders dan wel als kamerbewoner kan (blijven) wonen vanwege de min of meer gunstige ligging van de kern ten opzichte van de plaats waar de opleiding wordt gevolgd. Een groot deel van de inwoners van kwijnende kleine kernen die hoger onderwijs willen volgen zien zich feitelijk genoodzaakt elders te gaan wonen.

Om een indruk te geven van het verschil in opleidingsniveau van de personen die geen dagonderwijs meer volgen in groeiende en kwijnende kleine kernen, hebben wij berekend, hoeveel beroepspersonen die werken onderwijs op semi-hoger of hoger niveau hebben gehad en voorts hoeveel beroepspersonen die tijdelijk niet werken (wachtgelders, werklozen en werkzoekenden) slechts onderwijs op basisoniveau hebben gehad. Op beide punten blijkt een duidelijk verschil tussen de sterk groeiende en kwijnende kleine kernen te bestaan. Van de werkende beroepspersonen in de groeiende kernen heet 8,8% onderwijs op semi-hoger of hoger niveau gevolgd; in de kwijnende kernen 3,0%.

Terwijl het deel van de beroepsbevolking dat tijdelijk niet werkt in de groeiende en kwijnende kernen uiteenloopt (resp. 0,8% en 2,0%), heeft 32,7% van de tijdelijk niet werkenden in de groeiende kleine kernen alleen onderwijs op basisoniveau gehad en 54,4% in de kwijnende kernen.

Op basis van deze beperkte gegevens kan worden gesteld, dat het opleidingsniveau van de huidige beroepsbevolking in de kwijnende kernen duidelijk lager ligt dan in de sterk groeiende kernen. Hoewel de gegevens omtrent het onderwijsniveau van degenen die nog dagonderwijs volgen een gunstiger beeld geven van de verhouding tussen groeiende en kwijnende kernen, is het de vraag of de achterstand in opleiding van de beroepsbevolking in de kwijnende kleine kernen in de toekomst (spoedig) zal worden ingehaald. Er kan immers worden aangenomen, dat veel jongeren in kwijnende kleine kernen die momenteel middelbaar of hoger onderwijs volgen na enige tijd zullen wegtrekken als gevolg van het ontbreken van arbeidsplaatsen die in het verlengde liggen van hun opleiding. In de groeiende kernen zal een dergelijke voortdurende «aderlating» van de gekwalificeerde potentiële beroepspersonen in het algemeen niet plaats vinden.

In 5.2. hebben wij aangegeven, dat ten behoeve van de toetsing van de in hoofdstuk 4 gestelde hypothesen voor de variabele «sociale klasse» gebruik hebben gemaakt van de censusgegevens waarbij de sociale groepsindeling is gehanteerd.

Hier volgt nu in het kort een overzicht van de verschillen in de bevolkingssamenstelling naar sociale groep van de beide categorieën van kleine kernen in hun totaliteit. Omdat voor de toetsing van de hypothesen gegevens over de massa van de gezinshoofden benodigd waren en de door ons gebruikte onderscheiding naar sociale groep betrekking heeft op werkende beroepspersonen, zijn in dit overzicht alleen de werkende gezinshoofden in de sterk groeiende en kwijnende kleine kernen betrokken.

Sociale groep

Tabel 12. Aantallen werkende gezinshoofden naar sociale (beroeps)groep in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.

Sociale groep	groeiende kernen	kwijnende kernen
zelfstandigen		
— wetensch. vrije beroepen	0,6	0,2
— overige zelfst. niet in landb.		
• met 10 man en meer personeel	1,0	0,6
• met minder dan 10 man personeel	10,1	10,9
— in de landbouw	2,8	22,8
employé's		
— hogere	9,0	1,6
— middelbare	21,3	5,5
— lagere	9,4	4,2
arbeiders (excl. landarb.)		
— met f 12.000 of meer	16,5	11,8
— met minder dan f 12.000 of onbekend	26,5	34,6
arbeiders in de landbouw	1,7	6,7
sociale groep onbekend	1,3	1,1
totaal	100,0	100,0
	N = 159.443	N = 8.456

Grote verschillen tussen de groeiende en de kwijnende kleine kernen volgens tabel 12 te bestaan in de relatieve aantallen zelfstandige landbouwers, employé's (vooral hogere en middelbare) en de arbeiders, waarbij in de sterk groeiende kernen meer arbeiders met een hoger inkomen, aanzienlijk minder arbeiders met een lager inkomen en minder landarbeiders zijn aangetroffen. Grof getypeerd zijn de groeiende kleine kernen als arbeiders-employé'sdorpen en de kwijnende kernen als arbeidersboerendorpen te beschouwen.

In deze sub-paragraaf willen wij de groeiende en kwijnende kleine kernen met elkaar vergelijken met betrekking tot enkele kenmerken van de in deze kernen wonende beroepsbevolking.

Hierbij is gebruik gemaakt zowel van gegevens betreffende de totale werkende beroepsbevolking als van gegevens die met het oog op de toetsing van de in hoofdstuk 4 geformuleerde hypothesen alleen met betrekking tot de werkende gezinshoofden door het CBS zijn verstrekt.

Tabel 13. Aantallen werkenden naar positie in het bedrijf in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.

Positie in het bedrijf	groeiende kernen	kwijnende kernen
zelfstandigen	10,1	21,6
employé's	39,8	17,4
arbeiders	47,6	55,6
medewerkende gezinsleden	2,5	5,3
totaal	100,0	100,0
	N = 269.896	N = 15.967

Het verschil in de totale beroepsbevolking naar positie in het bedrijf tussen groeiende en kwijnende kernen blijkt minder groot dan op basis van de cijfers van tabel 12, die alleen betrekking hebben op gezinshoofden, mocht worden verwacht. Met name het relatieve aantal zelfstandigen onder alle werkende beroepspersonen is in de kwijnende kleine kernen veel kleiner dan onder de werkende gezinshoofden, terwijl daarentegen het

Beroep, bedrijf en forensisme

procentuele aantal employé's onder de totale werkende beroepsbevolking in deze kernen duidelijk groter is dan onder de gezinshoofden. Wij mogen aannemen, dat deze verschillen worden veroorzaakt door het feit, dat zich vooral onder de ongehuwde nog thuiswonende kinderen in de kwijnende kernen zeer weinig zelfstandigen en, naast arbeiders en medewerkende gezinsleden, veel employé's zullen bevinden. De samenstelling van de totale beroepsbevolking naar de positie in het bedrijf wijkt in de sterk groeiende kleine kernen nauwelijks af van die van de werkende gezinshoofden alleen. De veronderstelling ligt dan ook voor de hand, dat in deze kleine kernen naar verhouding een groter aantal gezinnen zal voorkomen dan in kwijnende kernen waarin de thuiswonende in beroep werkzame kinderen een zelfde positie in het bedrijf innemen als hun vader (of moeder). In kwijnende kernen zullen waarschijnlijk nogal wat gezinnen worden aangetroffen, waarin het gezinshoofd voor eigen rekening een bedrijf voert of een beroep uitoefent (of, indien hij rustend is, dit in het verleden heeft gedaan), terwijl een of meer thuiswonende kinderen als employé of arbeider elders in loondienst zijn.

Tabel 14. Aantallen werkenden naar bedrijfstak in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.

Bedrijfstak	groeiende kernen	kwijnende kernen
landbouw en visserij	3.9	23.9
delfstoffenwinning	0.4	0.6
industrie en ambacht	29.2	23.8
openbare nutsbedrijven	0.7	0.4
bouwnijverheid en installatiebedrijven	13.5	16.4
handel, hotel- en restaurantwezen	16.4	11.9
transport-, opslag- en communicatiebedrijven	4.8	3.6
bank- en verzekeringswezen, zakelijke dienstverlening	5.1	2.4
overige dienstverlening	20.3	10.6
bedrijf onbekend	5.7	6.3
totaal	100.0 N = 269.896	100.0 N = 15.967

Tabel 14 geeft enkele opvallende verschillen te zien tussen de groeiende en kwijnende kernen met betrekking tot de samenstelling van de beroepsbevolking naar de aard van het bedrijf. In de kwijnende kernen blijkt bijna een kwart van de beroepsbevolking in de landbouw te werken, terwijl het aantal werkenden in deze bedrijfstak in de groeiende kernen minder dan 4% bedraagt. In de groeiende kernen is daarentegen de relatieve omvang van de beroepsbevolking die in de dienstensector werkt, aanzienlijk groter dan in de kwijnende kernen. Daarbij moet niet alleen worden gewezen op het verschil in het relatieve aantal werkenden in de overige dienstverlening (o.m. overheidsdiensten, onderwijs, eredienst en huiselijke diensten), maar ook op het uiteenlopend aantal beroepspersonen in de handel, hotel- en restaurantwezen, bank- en verzekeringswezen en de zakelijke dienstverlening. Hierin manifesteert zich het feit, dat de sterk groeiende kleine kernen, die zoals wij reeds eerder zagen een aanzienlijk grotere bevolkingsomvang hebben, in sterkere mate een verzorgende functie uitoefenen dan de kwijnende kernen. Voor verscheidene onderdelen van het verzorgingsapparaat van de groeiende kernen zal het verzorgingsrayon zich ook uitstrekken buiten het dorpsgebied (kern + buitengebied) van de betreffende kernen.

Het verschil in de relatieve omvang van de in de dienstensector werkende beroepsbevolking tussen sterk groeiende en kwijnende kleine ker-

nen is in de jaren na de tweede wereldoorlog ook groter geworden, doordat met het teruglopen van het inwonertal van laatstgenoemde kernen verscheidene verzorgende bedrijven en instellingen (bijv. kruidenierswinkels, gemeentehuizen en scholen) hebben opgehouden te bestaan, terwijl dit in de groeiende kernen niet of in veel mindere mate heeft plaats gehad.

Verder moet het opvallend worden genoemd, dat het aantal werkzame beroepspersonen in de bouw- en de installatiebedrijven in de kwijnende kernen iets groter is dan in de sterk groeiende. Dit zal zeer waarschijnlijk onder meer samenhangen met het feit, dat sommige ambachtsbedrijven (timmerzaak, schildersbedrijf, smederij enz.) die als verzorgende bedrijven in kwijnende kernen onvoldoende emplooi hadden, zich hebben ontwikkeld tot min of meer gespecialiseerde bedrijven met een stuwende economische functie.

Het onverwacht grote aantal beroepspersonen in kwijnende kleine kernen dat in de industrie en het ambacht werkt — welk aantal relatief gezien niet veel kleiner is dan het aantal in deze bedrijfstak werkenden in de sterk groeiende kernen — zal waarschijnlijk slechts voor een gering deel zijn beroep ter plaatse uitoefenen. Van de hoofden van huishoudens en de alleenstaanden die in de kleine dorpen van Groningen in de industrie en het ambacht (waaronder de bouwnijverheid inbegrepen) werkzaam waren, bleek slechts een vijfde in het eigen dorp te werken⁴.

Tabel 15. Aantallen werkenden naar ligging van het werkadres, in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.

Ligging werkadres	groeiende kernen	kwijnende kernen
werkt thuis	8.5	20.2
vast werkadres minder dan 15 min. van huis	27.8	16.9
vast werkadres 15-29 min. van huis	20.1	17.5
vast werkadres 30 min. of meer van huis	13.8	12.5
overigen (onbekend en geen vast werkadres)	29.8	32.9
totaal	100.0 N = 269.896	100.0 N = 15.967

Afgezien van het feit, dat onder de werkende beroepspersonen in de kwijnende kernen zich duidelijk meer thuiswerkenden bevinden dan in de sterk groeiende kernen, laat tabel 15 zien, dat van de beroepspersonen met een vast werkadres zij die hun werk minder dan een kwartier van huis hebben, naar verhouding in kwijnende kernen veel minder voorkomen dan in de sterk groeiende kernen. Dit wordt ongetwijfeld door de minder gunstige werkgelegenheidssituatie van deze kernen veroorzaakt. Overigens is het opvallend, dat het aantal lange-afstandforensen (30 minuten of meer) in de kwijnende kernen niet groter is dan in de groeiende kernen. Sommige inwoners van kwijnende kernen die ver van hun werk wonen, zullen zijn verhuisd naar een plaats dichterbij het werkadres. Dat dit door ver van hun werk wonenden in groeiende kernen in mindere mate wordt gedaan, hangt vermoedelijk samen met het feit, dat het aantal werkenden die over een personenauto beschikken in de groeiende kernen groter is dan in de kwijnende (47,9% resp. 41,6%).

Een beeld van de verschillende mate waarin woonforensisme in de groeiende en de kwijnende kernen voorkomt, wordt ook gegeven door tabel 16, waarin de aantallen werkende gezinshoofden zijn onderscheiden naar het voor de uitoefening van hun beroep al dan niet dagelijks heen en weer gaan.

Tabel 16. Aantallen werkende gezinshoofden naar het al dan niet dagelijks heen en weer gaan in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.

Ligging werkadres	groeiende kernen	kwijnende kernen
werkt thuis	7.5	24.1
werkt binnen woongemeente, dagelijks heen en weer	27.9	25.0
werkt binnen woongemeente, niet-dagelijks heen en weer	0.4	0.4
werkt buiten woongemeente, dagelijks heen en weer	33.7	17.5
werkt buiten woongemeente, niet-dagelijks heen en weer	0.5	0.2
geen vast werkadres ¹	30.0	32.8
totaal	100.0 N=159 443	100.0 N=8 456

¹ incl. personen werkzaam in verschillende gemeenten

Ook in deze tabel komt naar voren, dat in de groeiende kleine kernen een groter deel van de beroepsbevolking dan in de kwijnende kernen op grote afstand van het werkadres woont. Het percentage werkende gezinshoofden dat zijn werk buiten de woongemeente heeft en hiervoor dagelijks heen en weer gaat is in de sterk groeiende kernen zelfs twee keer zo groot als in de kwijnende kernen. Het aantal gezinshoofden die met een personenauto naar het werk gaan is in de groeiende kernen ook duidelijk groter dan in de kwijnende kernen. In eerstgenoemde kern gaat 27,7% van de niet thuis werkende gezinshoofden met de auto naar het werk, in de kwijnende kernen 16,7%, terwijl de relatieve aantallen niet thuis werkende gezinshoofden die met het openbaar vervoer dan wel met (brom)fiets, motor of scooter naar hun werk gaan, in beide categorieën kleine kernen weinig uiteenlopen (*openbaar vervoer* groeiende kernen: 4,3%, kwijnende kernen: 2,0%; *(brom)fiets etc.* groeiende kernen: 24,0%, kwijnende kernen: 25,2%).

6.3. Huisvestingssituatie

Een beeld van de verschillen in de huisvestingssituatie tussen de sterk groeiende en de kwijnende kleine kernen kan worden gegeven aan de hand van de gegevens over de bouwwijze en het aantal vertrekken van de woningen, over enkele voorzieningen die al dan niet tot de uitrusting van de woningen behoren en over de huurwaarde.

De hier genoemde (groepen van) gegevens hebben op drie verschillende massa's betrekking. De huurwaardegegevens betreffen de *woonverblijven*. Woonverblijven zijn woningen, bewoond dan wel onbewoond, en andere bewoonde ruimten. Als woning is bij de Volkstelling 1971⁵ beschouwd elk perceel of perceelsgedeelte dat volgens bouw of verbouw blijvend bestemd is voor bewoning door één huishouden of een alleenstaande, terwijl als andere bewoonde ruimten zijn gedefinieerd:

- woonverblijven, welke wel voor permanente bewoning zijn bestemd, doch niet als afzonderlijke woning kunnen worden beschouwd (bijv. woonruimten in hotels);
- woonverblijven welke bij de bouw slechts voor tijdelijke bewoning zijn bestemd doch op het ogenblik van de telling dienden voor normale bewoning (bijv. bewoonde zomerhuizen);
- woonverblijven welke niet resp. niet meer voor bewoning zijn bestemd (bijv. bewoonde schuren en bewoonde onherroepelijk onbewoonbaar verklaarde woningen).

De gegevens over de bouwwijze en het aantal vertrekken betreffen de *woningen* en die met betrekking tot de voorzieningen alleen de *bewoonde woningen*.

Tabel 17. Aantallen woningen naar bouwwijze in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.

Bouwwijze	groeiende kernen	kwijnende kernen
vrijstaand eengezinshuis	25.3	72.3
aan- of ingebouwd eengezinshuis	64.8	25.6
deel van een meergezinshuis	7.8	0.4
deel van een bedrijfsgebouw	2.1	1.7
totaal	100.0 N=205 519	100.0 N=13 562

Blijkens tabel 17 is de overheersende bouwvorm van de woningen in kwijnende kernen het vrijstaande eengezinshuis; in groeiende kernen de rijwoning of het twee-onder-één-kap type. Een niet onbelangrijk aantal woningen in groeiende kleine kernen zijn flats; deze komen in kwijnende kleine kernen nagenoeg niet voor. Het is opvallend, dat in laatstgenoemde categorie kernen, niettegenstaande het uitgesproken landelijke karakter van deze kernen, ruim een kwart van de woningen niet vrijstaand is. Hierbij moeten wij bedenken, dat hiertoe ook de woningen worden gerekend die één geheel vormen met een bedrijfsgebouw, zoals met zeer veel (oudere) boerderijen onder meer het geval is.

Tabel 18. Aantallen woningen naar het aantal vertrekken in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.

Aantal vertrekken	groeiende kernen	kwijnende kernen
1 of 2 vertrekken	0.5	4.9
3 vertrekken	3.7	11.5
4 vertrekken	9.3	20.5
5 vertrekken	40.9	29.7
6-9 vertrekken	44.5	32.5
≥ 10 vertrekken	1.1	0.9
totaal	100.0 N=205 519	100.0 N=13 562

De woningen in de kwijnende kleine kernen bevatten in 1971 over het geheel genomen minder vertrekken dan die in de sterk groeiende kernen. Hierbij moet in beschouwing worden genomen, dat in de kwijnende kernen relatief waarschijnlijk meer woningen voorkomen met bijkeukens en zolderruimten die voor woondoeleinden worden gebruikt dan in de groeiende kernen, terwijl de woningen in laatstgenoemde kernen, zoals tabel 19 laat zien, in meer gevallen een afzonderlijke keuken hebben. Bijkeukens en zolderruimten worden namelijk, naast badkamers, serres en hallen, niet als vertrekken gerekend, keukens (alsook zolderkamers en alkooven naast de gewone woon- en slaapvertrekken) echter wel.

Tabel 19. Aantallen bewoonde woningen met en zonder aansluiting aan openbare nutsvoorzieningen, met bad gelegenheid, met keuken, met c.v. en met privaat (W.C.) buiten de woning, in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.

Voorziening	groeiende kernen	kwijnende kernen
aansluiting voor water + gas + elektriciteit	78.5	52.4
zonder openbare aansluiting ¹	1.3	1.8
badgelegenheid	92.6	60.7
keuken	98.9	90.7
c.v.	38.3	8.5
privaat buiten de woning	2.2	11.5

¹ incl. onbekend

De bewoonde woningen in de kwijnende kleine kernen waren in 1971 duidelijk in mindere mate met modern comfort uitgerust dan die in de sterk groeiende kernen. Vooral de grote aantallen bewoonde woningen in kwijnende kernen die geen badgelegenheid hebben, die toen geen centrale verwarming hadden en die niet over een w.c. binnenshuis beschikten zijn opvallend.

Zoals op basis van het geringere aantal vertrekken van de woningen in de kwijnende kleine kernen en het in mindere mate beschikken over moderne voorzieningen was te verwachten, blijken in deze kernen zeer veel woonverblijven voor te komen met een lage huurwaarde, zoals tabel 20 weergeeft.

Ruim de helft van het aantal woonverblijven in de kwijnende kleine kernen heeft een huurwaarde van minder dan f 660,- per jaar, terwijl het aantal woonverblijven met een dergelijke lage huurwaarde in de groeiende kernen minder dan een tiende bedraagt.

Alle hier vermelde gegevens met betrekking tot de huisvestingssituatie leiden onomstotelijk tot de conclusie dat het relatieve aantal kleine, slechte en met weinig comfort uitgeruste woningen in de kwijnende kleine kernen aanzienlijk groter is dan in de kleine kernen die tussen 1947 en 1971 inwonertal sterk zijn gegroeid.

Tabel 20. Aantallen woonverblijven naar huurwaarde¹-klasse in groeiende en kwijnende kleine kernen, in procenten.

Huurwaarde	groeiende kernen	kwijnende kernen
nul	0.2	0.2
minder dan f 480	3.8	33.4
f 480- < f 660	5.9	22.3
f 660- < f 840	8.3	14.5
f 840- < f 1020	14.2	10.2
f 1020- < f 1200	15.9	5.2
f 1200- < f 1440	16.5	3.7
f 1440- < f 2040	20.7	4.3
f 2040- < f 2760	7.5	1.0
f 2760 en meer	5.2	1.5
onbekend	1.8	3.7
totaal	100.0 N= 204 838	100.0 N= 13 655

¹ in guldens per jaar; voor door eigenaars bewoonde woningen is de huurwaarde gelijk aan de huurwaarde volgens de personele belasting 1969/1970 dan wel, indien geen personele belasting is verschuldigd, gelijk aan het bedrag van de jaarlijkse lasten, omgerekend tot de zgn. economische huurwaarde.

Hiermee hangt ongetwijfeld samen, dat het aantal woningen dat op het moment van de Volkstelling 1971 leeg stond en ook niet als tweede woning werd gebruikt, in de kwijnende kleine kernen drie keer zo groot was dan in de groeiende kernen. Het aantal leegstaande woningen bedroeg op 28 februari 1971 in de kwijnende kernen 3,2% van het aantal woonverblijven, in de groeiende kernen 1,0%.

Ook tussen de percentages tweede woningen, hoewel deze beide laag zijn, blijkt een niet te verwaarlozen verschil te bestaan. In kwijnende kleine kernen kwamen op het totaal aantal woonverblijven 1,8% tweede woningen voor, in de groeiende kernen 0,1%.

6.4. Oorzaken verschillen bevolkingssamenstelling

6.4.1. Gezinsfase

In het voorgaande hebben wij een beeld gekregen van de verschillen in de bevolkingssamenstelling en de huisvestingssituatie zoals deze tussen de groeiende en de kwijnende kleine kernen blijken te bestaan. Wij willen nu met behulp van het door de literatuurstudie verkregen inzicht en met gebruik making van de censusgegevens die het CBS met betrekking tot de 490 geselecteerde groeiende en kwijnende kernen beschikbaar heeft gesteld, een poging doen de verschillen in bevolkingssamenstelling tussen de beide categorieën van kleine kernen te verklaren. Hierbij vormen de op grond van het literatuuronderzoek in hoofdstuk 4 opgestelde hypothesen waarin de begrippen gezinsfase, sociale klasse en anti-urbanisme achtereenvolgens een centrale plaats innemen, een leidraad.

Wij hebben een tweetal hypothesen geformuleerd waarin ten aanzien van de ontwikkelingsfase waarin het gezin verkeert een invloed wordt verondersteld op de trek naar en uit kleine plattelandskernen. In hypothese AGK is gesteld, dat in sterk groeiende kleine kernen onder de gezinnen die zich daar in de laatste jaren hebben gevestigd een beduidend groter aantal gezinnen in de expansiefase voorkomt dan onder de gezinnen van degenen die reeds langer in deze kernen wonen. In hypothese BKK hebben wij de veronderstelling verwoord, dat ook in kwijnende kleine kernen onder de gezinnen die daar in de laatste jaren zijn komen wonen aanzienlijk meer gezinnen in de expansiefase voorkomen dan onder de gezinnen die daar altijd hebben gewoond. Bovendien zouden in deze kleine kernen onder de recentelijk gevestigde gezinnen veel meer gezinnen in de beginfase worden aangetroffen dan onder de gezinnen die er altijd hebben gewoond.

Toetsing van deze beide hypothesen aan het beschikbare censusmateriaal heeft nu het volgende beeld opgeleverd.

Aangenomen dat gezinnen met kinderen waarvan de jongste in de leeftijd van 0-5 jaar is, zich in de expansiefase bevinden, zien wij in tabel 21, dat in de sterk groeiende kleine kernen onder de gezinnen die in 1965 of later (tot 28-2-1971!) daar zich hebben gevestigd, aanzienlijk meer gezinnen in de expansiefase voorkomen dan onder de gezinnen die zich daar vóór 1965 hebben gevestigd dan wel altijd hebben gewoond. Bovendien blijkt, dat onder de recentelijk gevestigde gezinnen ook het aantal echtparen zonder kinderen die korter dan 5 jaar zijn getrouwd, beduidend groter is dan onder de gezinnen die er reeds langer wonen. Kennelijk bestaat er niet alleen bij gezinnen die in de expansiefase verkeren in vergelijking met gezinnen in andere ontwikkelingsfasen een grotere belangstelling om zich in kleine kernen te vestigen maar ook bij gezinnen in de beginfase. Veelal zullen dit waarschijnlijk mensen zijn die, pas getrouwd zijnde dan wel van plan zijnde binnenkort te trouwen, er niet in slagen in een grotere plaats een geschikte woonruimte te vinden en daarom hun aandacht richten op een kleine kern. Naast deze «nood forensen»⁶ zullen zich onder deze jonge (nog) kinderloze echtparen ongetwijfeld ook lieden bevinden wier belangstelling door een primaire voorkeur voor een kleine kern als woonplaats is bepaald.

Zoals blijkt uit tabel 22, komen ook onder de gezinnen die in 1965 of latere jaren in de kwijnende kleine kernen zijn komen wonen aanzienlijk meer gezinnen in de expansiefase voor dan onder de gezinnen die er altijd hebben gewoond. Eveneens in overeenstemming met hypothese BKK is, dat het aantal recentelijk gevestigde gezinnen in de beginfase duidelijk groter is dan onder de autochtone gezinnen. Het is overigens opvallend, dat er in de samenstelling van de in de laatste jaren gevestigde gezinnen onderscheiden naar ontwikkelingsfase in de sterk groeiende en in de kwijnende kleine kernen een zeer grote overeenstemming blijkt te bestaan. In beide groepen van kleine kernen verkeert ongeveer de helft van het aantal nieuwkomende gezinnen in de expansiefase en 16 à 17% van deze gezinnen in de beginfase. Dit doet vermoeden, dat bij de vestiging van gezin-

Tabel 21. Aantallen gezinshoofden in 245 sterk groeiende kleine kernen naar ontwikkelingsfase van het gezin en naar periode van vestiging, in procenten.

Ontwikkelingsfase gezin	periode van vestiging	
	1965 t/m 1969 en na 1969	vóór 1965 en altijd gewoond
vrouw < 45 jaar, kinderloos, < 5 jaar gehuwd	14,2	4,1
vrouw < 45 jaar, kinderloos, ≥ 5 jaar gehuwd	3,0	2,3
vrouw < 45 jaar, geen kinderen meer thuis	0,5	0,3
gezin met kinderen, jongste 0-3 jaar	43,4	23,3
gezin met kinderen, jongste 4-5 jaar	9,3	8,5
gezin met kinderen, jongste 6-14 jaar	16,4	26,3
gezin met kinderen, jongste ≥ 15 jaar	6,0	19,0
vrouw ≥ 45 jaar, geen kinderen gehad	2,8	4,2
vrouw ≥ 45 jaar, geen kinderen meer thuis	5,3	11,8
totaal	100,0 N = 58 626	100,0 N = 132 599

Tabel 22. Aantallen gezinshoofden in 245 kwijnende kleine kernen naar ontwikkelingsfase van het gezin en naar periode van vestiging, in procenten.

Ontwikkelingsfase	periode van vestiging	
	1965 t/m 1969 en na 1969	altijd gewoond
vrouw < 45 jaar, kinderloos, < 5 jaar gehuwd	13,9	3,9
vrouw < 45 jaar, kinderloos, ≥ 5 jaar gehuwd	2,2	1,8
vrouw < 45 jaar, geen kinderen meer thuis	0,6	0,3
gezin met kinderen, jongste 0-3 jaar	41,4	20,5
gezin met kinderen, jongste 4-5 jaar	7,9	6,3
gezin met kinderen, jongste 6-14 jaar	15,2	21,7
gezin met kinderen, jongste ≥ 15 jaar	7,3	23,5
vrouw ≥ 45 jaar, geen kinderen gehad	3,8	4,5
vrouw ≥ 45 jaar, geen kinderen meer thuis	7,9	19,1
totaal	100,0 N = 1 433	100,0 N = 6 148

nen in kwijnende kleine kernen in de tweede helft van de jaren zestig behalve de werkgelegenheidssituatie ook de huisvestingssituatie in een belangrijk aantal gevallen een rol heeft gespeeld.

Ook uit de betrekkelijk grote overeenkomst in de cijfers betreffende de samenstelling naar gezinsfase van de reeds langere tijd gevestigde dan wel altijd gewoond hebbende gezinnen in beide groepen van kleine kernen kan worden afgeleid, dat bij het vertrek uit kwijnende kleine kernen in de jaren vijftig en zestig de werkgelegenheidssituatie een minder belangrijke rol heeft gespeeld dan wij op basis van de beschouwingen in 4.2.2. veronderstelden. Indien dat wel het geval was geweest, zouden de percentages van de gezinnen die altijd in kwijnende kleine kernen hebben gewoond en die in de begin- of de expansiefase verkeren, namelijk duidelijk lager hebben moeten zijn dan van de reeds langere tijd in de sterk groeiende kleine kernen wonende gezinnen in dezelfde ontwikkelingsfasen. Waarschijnlijk worden sommige inwoners van kwijnende kleine kernen, ondanks het bestaan van een minder gunstige werkgelegenheidssituatie, door de als positief ervaren «habitat» van de kleine kern er van weerhouden om te vertrekken. Een bevestiging van dit vermoeden menen wij te zien in het grote aantal gezinshoofden die altijd in een kwijnende kleine kern hebben gewoond, waarvan de vrouw 45 jaar of ouder is en die geen kinderen meer thuis hebben. Dit is in tegenstelling tot de verwachting die wij in 4.2.1 op basis van Engelse onderzoekingen hebben

uitgesproken met betrekking tot de hoofden van gezinnen die in de inkrimpings- of de eindfase verkeren. Indien naar verhouding veel oudere gezinnen wegens het ontbreken van geschikte bejaardenwoningen uit een kwijnende kleine kern zouden vertrekken, zou het aantal autochtone gezinnen waarvan alle kinderen het huis uit zijn, aanzienlijk lager dan 19,1% hebben moeten zijn⁷. Wij mogen aannemen, dat het wonen in een kwijnende kleine kern ook door deze oudere mensen in het algemeen op prijs wordt gesteld.

De toetsing van de hypothesen AGK en BKK aan de beschikbare censusgegevens heeft als resultaat opgeleverd, dat wat betreft de migratie naar groeiende kleine kernen de ontwikkelingsfase van het gezin inderdaad als een reële «tussen»-factor kan worden beschouwd. Dit hangt in sterke mate samen met het feit, dat de gezinnen die naar deze kleine kernen verhuizen dit voornamelijk doen, omdat zij daar een betere woning en woonomgeving denken aan te treffen.

Voorts is uit de toetsing gebleken, dat bij het vertrek uit kwijnende kleine kernen de gezinsfase als «tussen»-factor een minder belangrijke rol speelt dan op basis van literatuurgegevens werd verwacht. Dit heeft, naar onze mening, te maken met het feit, dat in de Nederlandse verhoudingen een minder gunstige werkgelegenheidssituatie in een kleine kern en in de omgeving daarvan lang niet in alle gevallen, ook niet waar het jonge gezinnen betreft, tot een vertrek leidt. De als gunstig ervaren «habitat» van het dorp of gehucht zal daarbij dikwijls als een belangrijke rem fungeren.

6.4.2. Sociale klasse

In hypothese BGK is gesteld dat in sterk groeiende kleine kernen onder de inwoners die zich daar in 1960 of later hebben gevestigd, het aantal personen behorend tot de hogere sociale klassen aanzienlijk groter zou zijn dan onder de inwoners die er reeds langer wonen. Met betrekking tot de kwijnende kleine kernen hebben wij in hypothese CKK gesteld, dat in kleine kernen die zeer sterk in bevolkingsomvang zijn teruggelopen het aantal inwoners behorend tot de lagere sociale klassen duidelijk kleiner zou zijn dan in kleine kernen waarvan het inwonertal minder sterk is afgenomen.

In hoeverre de veronderstelde betekenis van de factor sociale klasse op werkelijkheid berust kan met behulp van het censusmateriaal worden aangetoond. Zoals in 5.2. is uiteengezet, hebben wij voor het begrip sociale klasse de variabele sociale beroepsgroep gehanteerd. De tabellen 23 en 24 geven een overzicht van de toetsing.

Tabel 23. Aantallen gezinshoofden in 245 sterk groeiende kleine kernen naar sociale beroepsgroep en naar periode van vestiging, in procenten.

Sociale beroepsgroep	periode van vestiging	
	1960 t/m 1969 en na 1960	vóór 1960 en altijd gewoond
zelfstandigen, wetensch. vrije beroepen	0,6	0,3
overige zelfstandigen met ≥ 10 man personeel	0,7	0,9
overige zelfstandigen met < 10 man personeel	5,9	10,2
zelfstandigen in de landbouw	0,5	3,6
hogere employé's	15,0	2,2
middelbare employé's	28,4	10,2
lagere employé's	9,4	6,8
arbeiders (excl. landarb.) met inkomen ≥ f 12.000	13,3	14,2
arbeiders (excl. landarb.) met inkomen < f 12.000	15,7	26,6
arbeiders in de landbouw	0,8	1,9
sociale beroepsgroep onbekend	1,0	1,1
tijdelijk niet werkend	0,5	0,6
zonder beroep	8,4	20,5
totaal	100,0 N = 79 507	100,0 N = 111 718

* incl. inkomen onbekend

Uit tabel 23 blijkt duidelijk, dat onder de gezinshoofden die zich in 1960 of latere jaren in groeiende kleine kernen hebben gevestigd het aantal beroeps personen dat tot de hogere sociale klassen wordt gerekend aanzienlijk groter is dan onder de gezinshoofden die reeds vóór 1960 in deze kleine kernen zijn komen wonen dan wel er altijd hebben gewoond. Het aantal hogere en middelbare employé's onder de allochtone gezinshoofden is zelfs bijna vier keer zo groot als het aantal van deze employé's onder de «autochtone» gezinshoofden. Aan de andere kant zien wij, dat onder laatstgenoemde gezinshoofden twee keer zo veel arbeiders met een jaar-inkomen beneden de f 12.000 in 1971 in groeiende kleine kernen zijn aangetroffen.

Er kan dan ook met zekerheid worden gesteld, dat in de jaren zestig personen die behoren tot de hogere sociale klassen zich in veel sterkere mate dan mensen behorend tot de lagere sociale strata in groeiende kleine kernen hebben gevestigd. Het is dus gebleken, dat bij de trek naar groeiende kleine kernen de factor sociale klasse een zeer belangrijke rol speelt.

Aan de tweede hypothese waarin aan de factor sociale klasse een rol van enige betekenis was toegedacht, hypothese CKK, ligt de overweging ten grondslag, dat kleine kernen met een sterke bevolkingsafname, dat zijn in het algemeen ook kernen die op betrekkelijk grote afstand van de werkgelegenheidscentra zijn gelegen, ex-landarbeiders, ex-winkeliers en ex-ambachtslieden in grotere getale hebben zien vertrekken dan minder kwijnende, dicht bij de stad gelegen kleine kernen. Om deze hypothese te kunnen toetsen zijn de 245 kwijnende kleine kernen in drie vrijwel even grote groepen ingedeeld naar de mate waarin het inwonertal daarvan in de periode 1947-1971 is afgenomen. Vervolgens zijn van de 80 kleine kernen met de grootste afname van het inwonertal en van de 80 kernen met de kleinste afname de aantallen gezinshoofden per sociale beroepsgroep berekend.

Tabel 24. Aantallen gezinshoofden in 80 kwijnende kleine kernen met de grootste afname van het inwonertal tussen 1947 en 1971 en in 80 kwijnende kleine kernen met de kleinste afname van het inwonertal naar sociale beroepsgroep, in procenten.

Sociale beroepsgroep	kwijnende kernen	
	met grootste afname	met kleinste afname
zelfstandigen, wetensch. vrije beroepen	0,1	0,2
overige zelfstandigen met ≥ 10 man personeel	0,5	0,4
overige zelfstandigen met < 10 man personeel	6,9	8,8
zelfstandigen in de landbouw	14,9	15,7
hogere employé's	1,2	1,2
middelbare employé's	3,7	4,4
lagere employé's	2,6	3,5
arbeiders (excl. landarb.) met inkomen ≥ 112.000	9,7	8,9
arbeiders (excl. landarb.) met inkomen < 112.000	25,8	24,0
arbeiders in de landbouw	5,7	4,0
sociale beroepsgroep onbekend	0,8	0,8
tijdelijk niet werkend	1,6	1,4
zonder beroep	26,6	26,7
totaal	100,0	100,0
	N = 2.629	N = 4.941

* incl. inkomen onbekend

Tabel 24 laat zien, dat er in de samenstelling van de gezinshoofden naar sociale beroepsgroep in de twee categorieën van kwijnende kleine kernen nauwelijks verschil is. Wel blijkt het percentage overige zelfstandigen met minder dan 10 man personeel, waaronder de winkeliers mede

begrepen worden, in de kernen met de grootste bevolkingsafname lager te zijn dan in de kernen met de kleinste afname maar, in tegenstelling met de verwachting, is het totaal aantal arbeiders, waaronder ook ex-landarbeiders, in eerstgenoemde kleine kernen duidelijk groter. Wij menen hierin opnieuw een aanwijzing te zien, dat ondanks een minder gunstige werkgelegenheidssituatie van kwijnende kleine kernen, zeker van de kernen die in bevolkingsomvang sterk zijn teruggelopen, veel bewoners er willen blijven wonen. Het is niet onwaarschijnlijk, dat dit met name geldt voor die bewoners die tot de lagere sociale klassen gerekend worden.

6.4.3. Anti-urbanisme

Bij de beschrijving van ons theoretische model in 3.2. hebben wij het begrip anti-urbanisme gedefinieerd als het verlangen van zowel stadsbewoners als plattelanders om deel uit te maken van een territoriale bevolkingseenheid van geringe omvang. Het literatuurhoofdstuk werd afgesloten met een tweetal hypothesen waarin aan deze «anti-urbanisme»-variabele een werking wordt toegedacht in het proces van de bevolkingsontwikkeling van kleine plattelandskernen. In beide hypothesen is de conditie gesteld, dat het anti-urbanisme vóór het jaar van de volkstelling tot een extra-toename van de trek uit de stad naar het platteland heeft geleid. Figuur 1, waarin de binnenlandse migratiesaldi van plattelandsgemeenten in de jaren 1957-1976 worden weergegeven, doet vermoeden, gezien de sterke stijging van deze saldi na 1965, dat dit voor tenminste sommige kleine kernen vóór 1971 het geval is geweest.

In de eerste van de twee «anti-urbanisme»-hypothesen, hypothese CGK, is in het eerste deel daarvan gesteld, dat in geval het anti-urbanisme vóór 1971 tot een grotere trek uit de stad naar het platteland heeft geleid, de sterk groeiende kleine kernen met een zeer klein inwonertal als gevolg van de additionele vestiging van anti-urbanisten sterker zijn gegroeid dan sterk groeiende kleine kernen van grotere omvang.

Tabel 25. Gemiddelde toename van het aantal inwoners van 245 groeiende kleine kernen in de periode 1947-1971, naar grootteklasse in 1971, in procenten.

Grootte	toename in %	aantal kernen
< 500 inwoners	170,0	23
500- 999 inw.	169,6	35
1000-1499 inw.	178,0	28
1500-2999 inw.	169,0	74
3000-4999 inw.	166,5	37
≥ 5000 inwoners	194,2	48
totaal	181,2	245

Uit tabel 25 blijkt, dat de kleine kernen met minder dan 1000 inwoners niet sterker zijn gegroeid dan de kernen van grotere omvang. Wel zijn de kleine kernen die in 1971 5000 of meer inwoners telden aanzienlijk sterker in inwonertal toegenomen dan de overige kleine kernen. Het eerste deel van hypothese CGK moet dan ook worden verworpen, waarbij nog in het midden wordt gelaten, of dit moet worden toegeschreven aan het feit, dat het verschijnsel van het anti-urbanisme vóór 1971 niet tot een beduidende meervestiging van stedelingen in zeer kleine kernen heeft geleid dan wel dat het anti-urbanisme zich niet duidelijk uitsluitend op de kleinste kernen heeft gericht.

Het tweede deel van hypothese CGK luidde, dat door de additionele vestiging van anti-urbanisten in de zeer kleine kernen de inwoners die zich daar in 1960 of later hebben gevestigd naar gezinsfase en sociale klasse zich in mindere mate onderscheiden van de inwoners die er altijd hebben gewoond dan de nieuwkomers in de groeiende kleine kernen van grotere omvang.

Uit tabel 26 blijkt, dat de verschillen in de samenstelling van de gezinnen naar gezinsfase tussen recent gevestigden en autochtonen in de kleine kernen met minder dan 1000 inwoners ongeveer gelijk zijn aan die in de kernen met 1000 en meer inwoners. Wanneer ook de cijfers van de eerste kolom van tabel 21 in beschouwing worden genomen, kunnen wij constateren, dat de percentages jonge, kinderloze gezinnen en gezinnen met kinderen waarvan de jongste in de leeftijd van 0-3 jaar is, onder de na 1964 gevestigde gezinnen in de kleine kernen kleiner dan 1000 inwoners enigszins hoger en het percentage gezinnen met kinderen waarvan de jongste 4-14 jaar is onder de nieuwkomende gezinnen, lager zijn dan in de grotere kleine kernen. Daardoor zijn de verschillen in de samenstelling van de gezinnen in de jongere fasen van de gezinscyclus tussen allochtonen en autochtonen, in tegenstelling tot hypothese CGK, in de kleinste groeiende kernen, juist groter dan in de kernen met 1000 en meer inwoners.

Aan de andere kant blijkt het aantal oudere, kinderloze gezinnen onder de nieuwkomers in de kernen met minder dan 1000 inwoners groter te zijn dan in de kernen met 1000 en meer inwoners. Hierdoor komen de percentages oudere, kinderloze gezinnen onder allochtonen en autochtonen, in overeenstemming met de hypothese, in de kleinste kernen wel meer met elkaar overeen dan in de grotere kleine kernen.

Het is de vraag, of de meer omvangrijke vestiging van jonge en oudere, kinderloze gezinnen in de groeiende kleine kernen met minder dan 1000 inwoners aan de anti-urbanistische gezindheid van sommige ex-stadsbewoners moet worden toegeschreven. Beide categorieën van gezinnen hebben wel met elkaar gemeen, dat zij door het (vrijwel) ontbreken van schoolgaande kinderen een betrekkelijk grote vrijheid in de keuze van hun woonplaats hebben. Maar het hebben van deze vrijheid bestempelt hen nog niet met een anti-urbanistische gezindheid. Daarvoor is, zoals wij eerder hebben aangegeven, het verlangen om in een omgeving met weinig anderen te wonen, karakteristiek. Omdat deze eigenschap niet specifiek zal zijn voor jonge gezinnen en voor oudere, kinderloze gezinnen, moet naar onze mening worden betwijfeld, dat de geconstateerde relatieve meer-vestiging van deze gezinnen in de kleinste sterk groeiende kernen aan het anti-urbanisme is toe te schrijven.

Veeleer zien wij in deze meer-vestiging een aanwijzing voor het feit, dat in de loop van de jaren zestig, onder meer als gevolg van de toenemende betekenis van het particuliere autobezit steeds meer kleine kernen voor vestiging van allochtonen in aanmerking zijn gekomen.

Hoe staat het nu met het onderscheid naar sociale klasse van allochtone en autochtone gezinnen in de zeer kleine groeiende kernen in vergelijking met de grotere kleine kernen?

Tabel 27 laat zien, dat de verschillen in de samenstelling van de gezinnen naar sociale beroepsgroep tussen autochtonen en allochtonen in de groeiende kleine kernen met minder dan 1000 inwoners, overeenkomstig de hypothese, in het algemeen minder groot zijn dan in de groeiende kleine kernen met 1000 en meer inwoners. De gevolgtrekkingen waartoe wij kwamen bij het bestuderen van tabel 26 weerhouden ons ervan om deze kleinere verschillen in de kleinste kernen zonder meer toe te schrijven aan het feit, dat een deel van degenen die in de jaren 1965-1971 zich in deze kernen hebben gevestigd, dit uit anti-urbanistische overwegingen heeft gedaan.

Maar hoe zijn de kleinere verschillen in de verdeling van de gezinnen naar sociale beroepsgroep in de zeer kleine kernen dan wel te verklaren? Bij een vergelijking van de recent gevestigde gezinnen naar sociale beroepsgroep in de kleine kernen met minder dan 1000 inwoners met die in alle sterk groeiende kleine kernen (zie tabel 23, 1e kolom) zien wij, dat in de kleinste kernen aanzienlijk minder employé's, daarentegen meer

Tabel 26. Aantallen gezinshoofden in 58 sterk groeiende kleine kernen met minder dan 1000 inwoners in 1971 en in 187 sterk groeiende kleine kernen met 1000 en meer inwoners naar ontwikkelingsfase van het gezin en naar periode van vestiging, in procenten.

Ontwikkelingsfase gezin	kernen < 1000 inw. periode van vestiging		kernen > 1000 inw. periode van vestiging	
	1965-'69 en na 1969	altijd gewoond	1965-'69 en na 1969	1965-'69 gewoond
vrouw < 45 jaar, kinderloos, < 5 jaar geh.	15,4	5,5	14,2	6,7
vrouw < 45 jaar, kinderloos, ≥ 5 jaar geh.	3,0	2,2	3,0	2,2
vrouw < 45 jaar, geen kinderen meer thuis	0,5	0,2	0,5	0,4
gezin met kinderen, jongste 0-3 jaar	47,1	31,8	43,3	28,7
gezin met kinderen, jongste 4-5 jaar	7,3	9,3	9,3	8,6
gezin met kinderen, jongste 6-14 jaar	10,5	22,9	16,5	23,2
gezin met kinderen, jongste ≥ 15 jaar	5,8	15,7	6,0	16,8
vrouw ≥ 45 jaar, geen kinderen gehad	3,9	3,0	2,8	3,2
vrouw ≥ 45 jaar, geen kinderen meer thuis	7,4	9,4	5,2	10,2
totaal	100,0 N = 1.444	100,0 N = 3.871	100,0 N = 57.182	100,0 N = 59.706

Tabel 27. Aantallen gezinshoofden in 58 sterk groeiende kleine kernen met minder dan 1000 inwoners in 1971 en in 187 sterk groeiende kleine kernen met 1000 en meer inwoners naar sociale beroepsgroep en naar periode van vestiging, in procenten.

Sociale beroepsgroep	kernen < 1000 inw. periode van vestiging		kernen > 1000 inw. periode van vestiging	
	1965-'69 en na 1969	altijd gewoond	1965-'69 en na 1969	altijd gewoond
zelfstandigen, wetensch. vrije beroepen	0,3	0,0	0,6	0,1
overige zelfstandigen met ≥ 10 man personeel	0,4	0,9	0,6	1,0
overige zelfstandigen met < 10 man personeel	7,3	11,6	5,4	11,4
zelfstandigen in de landbouw	3,4	9,6	0,3	4,2
hogere employé's	6,6	0,8	15,5	1,4
middelbare employé's	20,2	4,8	30,0	8,2
lagere employé's	8,8	5,6	10,2	7,0
arbeiders (excl. landarb.) met inkomen ≥ f 12.000	14,3	13,1	13,0	15,2
arbeiders (excl. landarb.) met inkomen < f 12.000*	25,3	33,3	14,8	31,1
arbeiders in de landbouw	1,7	2,5	0,7	2,1
sociale beroepsgroep onbekend	0,8	1,1	1,0	1,2
tijdelijk niet werkend	0,5	0,7	0,5	0,6
zonder beroep	10,4	15,9	7,6	16,8
totaal	100,0 N = 1.444	100,0 N = 3.871	100,0 N = 57.182	100,0 N = 59.706

* incl. inkomen onbekend

kleine zelfstandigen, landbouwers en arbeiders zijn komen wonen. Dit vindt, naar onze mening, zijn oorzaak in het feit, dat de nieuwkomers in de kleinste kernen voor een groter deel dan de nieuwkomers in de grotere kleine kernen zich daar hebben gevestigd, omdat zij ter plaatse of in de naaste omgeving werk vonden. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze nieuwkomers die op de eerste plaats zijn komen wonen, voor het merendeel uit plattelandsgemeenten afkomstig zijn en mede, omdat zij landelijk wilden blijven wonen, naar een zeer kleine kern zijn verhuisd. In die zin zou met betrekking tot deze rurale allochtonen wel gesteld kunnen worden, dat het anti-urbanisme (mede) tot de vestiging in de groeiende kleine kernen met minder dan 1000 inwoners heeft bijgedragen.

Met iets meer zekerheid kan worden aangenomen, dat het anti-urbanisme een rol heeft gespeeld, bij de vestiging van personen zonder beroep in de kleinste kernen. Terwijl van de gezinshoofden in de kleine kernen met 1000 en meer inwoners die zich in de jaren 1965-1971 daar hebben gevestigd, 7,6% zonder beroep bleek te zijn, was het aantal pas gevestigde gezinshoofden zonder beroep in de kleinste groeiende kernen 10,4%.

Onze beschouwingen over het anti-urbanisme als factor van de bevolkingsontwikkeling van sterk groeiende kleine kernen afsluitend, menen wij de conclusie te kunnen trekken, dat het anti-urbanisme van stadsbewoners vóór 1971 voor de groei van kleine kernen nauwelijks van betekenis is geweest. Daar het verlangen van plattelandsbewoners om in een omgeving met weinig anderen bijeen te wonen ook als anti-urbanisme moet worden gezien en de nieuwkomers die zich in de tweede helft van de jaren zestig in sterk groeiende zeer kleine kernen hebben gevestigd waarschijnlijk voor een belangrijk deel afkomstig zijn uit andere plattelandsgemeenten, zal het anti-urbanisme van plattelandsbewoners tot de groei van deze kleinste kernen vermoedelijk wel hebben bijgedragen.

Ons rest nog de toetsing van de tweede «anti-urbanisme»-hypothese, waarin is gesteld dat in het geval het anti-urbanisme vóór 1971 tot een grotere trek uit de stad naar het platteland heeft geleid, dit een minder sterke afname van het inwonertal van sommige kwijnende kleine kernen met zich mee heeft gebracht. Het tweede deel van deze hypothese, hypothese AKK, luidt: als gevolg van de vestiging in deze kwijnende kleine kernen van anti-urbanisten onderscheiden de inwoners die in de laatste jaren in deze kernen zijn komen, zich zowel naar gezinsfase als sociale klasse van degenen die in dezelfde periode zich hebben gevestigd in kernen waarvan het inwonertal in veel sterkere mate is afgenomen.

Hierbij is van de veronderstelling uitgegaan, dat in de kwijnende kernen met een zeer sterke afname van het aantal inwoners vrijwel uitsluitend migranten zich vestigen die uit andere plattelandskernen afkomstig zijn. Omdat vermoedelijk de migranten die zich in minder sterk kwijnende kleine kernen vestigen, evenals in de zeer kleine groeiende kernen waarschijnlijk het geval is, voor een belangrijk deel uit andere plattelandskernen afkomstig zijn en bovendien, zoals in het voorgaande is aangetoond, het anti-urbanisme vóór 1971 niet tot een grotere trek uit de stad naar het platteland heeft geleid, kan op voorhand worden gesteld, dat wij hypothese AKK wel zullen moeten verwerpen. Desondanks lijkt de toetsing daarvan toch zin te hebben, omdat zij tot onverwachte uitspraken kan leiden.

Voor het opstellen van de tabellen 28 en 29 zijn wij wederom uitgegaan van de driedeling van de 245 kwijnende kleine kernen naar de mate

Tabel 28. Aantallen in de jaren 1965-'69 en na 1969 gevestigde gezinshoofden in 80 kwijnende kleine kernen met de kleinste afname van het inwonertal tussen 1947 en 1971 en in 80 kwijnende kleine kernen met de grootste afname van het inwonertal naar ontwikkelingsfase van het gezin, in procenten.

Ontwikkelingsfase gezin	kwijnende kernen	
	met kleinste afname	met grootste afname
vrouw < 45 jaar, kinderloos, < 5 jaar gehuwd	12,5	17,0
vrouw < 45 jaar, kinderloos, ≥ 5 jaar gehuwd	2,1	2,8
vrouw < 45 jaar, geen kinderen meer thuis	0,5	0,7
gezin met kinderen, jongste 0-3 jaar	45,8	32,5
gezin met kinderen, jongste 4-5 jaar	7,1	9,2
gezin met kinderen, jongste 6-14 jaar	14,0	15,9
gezin met kinderen, jongste ≥ 15 jaar	7,1	8,8
vrouw ≥ 45 jaar, geen kinderen gehad	2,7	5,7
vrouw ≥ 45 jaar, geen kinderen meer thuis	8,2	7,4
totaal	100,0 N=631	100,0 N=283

Tabel 29. Aantallen in de jaren 1965-'69 en na 1969 gevestigde gezinshoofden in 80 kwijnende kleine kernen met de kleinste afname van het inwonertal tussen 1947 en 1971 en in 80 kwijnende kleine kernen met de grootste afname van het inwonertal naar sociale beroepsgroep, in procenten.

Sociale beroepsgroep	kwijnende kernen	
	met kleinste afname	met grootste afname
zelfstandigen, wetensch. vrije beroepen	0,6	0,7
overige zelfstandigen met ≥ 10 man personeel	0,5	0,0
overige zelfstandigen met < 10 man personeel	7,8	7,4
zelfstandigen in de landbouw	8,1	3,9
hogere employé's	4,8	6,7
middelbare employé's	10,6	9,2
lagere employé's	7,0	6,7
arbeiders (excl. landarb.) met inkomen ≥ f 12.000	9,2	11,7
arbeiders (excl. landarb.) met inkomen < f 12.000	28,4	28,3
arbeiders in de landbouw	4,6	4,2
sociale beroepsgroep onbekend	1,3	0,4
tijdelijk niet werkend	2,4	2,8
zonder beroep	14,7	18,0
totaal	100,0 N=631	100,0 N=283

* incl. inkomen onbekend

van de afname van het aantal inwoners in de periode 1947-1971. De verdeling van de gezinshoofden, die zich hebben gevestigd in de jaren 1965-1969 en na 1969, naar gezinsfase en sociale beroepsgroep, in de 80 kwijnende kleine kernen met de kleinste afname van het inwonertal is vergeleken met dezelfde verdeling in de 80 kernen met de grootste afname.

Inderdaad blijkt volgens de tabellen 28 en 29 de procentuele verdeling van de aantallen gezinshoofden naar gezinsfase en sociale beroepsgroep in beide groepen van kwijnende kernen nauwelijks uiteen te lopen. Wel is het duidelijk, dat in de kleine kernen met de kleinste afname in sterkere mate jonge gezinnen met het jongste kind in de leeftijd van 0-3 jaar en landbouwers zich hebben gevestigd. In de kleine kernen met de grootste afname zijn tussen 1965 en 1971 daarentegen naar verhouding meer pas getrouwde echtparen zonder kinderen, gezinnen waarvan het jongste kind ouder dan 3 jaar was en oudere echtparen die geen kinderen hebben gehad, komen wonen. Met betrekking tot de verdeling naar sociale beroepsgroep is het opvallend dat in de kleine kernen met de grootste afname zich meer hogere employé's, arbeiders met een jaarinkomen van f 12.000 en hoger en personen zonder beroep hebben gevestigd. Hoewel het hier om slechts geringe absolute aantallen gaat, willen wij aan dit feit in samenhang met de iets grotere vestiging in deze kernen van pas getrouwde echtparen die (nog) geen kinderen hebben en oudere echtparen die geen kinderen hebben gehad, een meer dan toevallige betekenis hechten. Wij hebben namelijk een aantal kwijnende kleine kernen kunnen opsporen, waar vóór 28-2-1971 enkele hogere employé's, arbeiders met een hoger inkomen en/of personen zonder beroep zijn komen wonen die — en dat dient met nadruk vermeld te worden — tevens tot de zojuist genoemde categorieën van jonge of oudere echtparen behoorden. Blijkbaar hebben reeds vóór 1971 een aantal mensen die door hun gezinssituatie en hun beroepsuitoefening, c.q. het zonder beroep zijn zich een grotere mobiliteit konden veroorloven dan het doorsnee gezin en de «modale» beroepspersoon de beslissing genomen om in een sterk kwijnende kleine kern te gaan wonen, waar onder meer de beschikbaarheid van bestaande woningen groter is dan in een minder sterk kwijnende kern. Het is niet onwaarschijnlijk, dat hierbij een anti-urbanistische gezindheid een rol heeft gespeeld.

Dat neemt niet weg, dat gezien het feit dat het hier om zeer geringe aantallen gaat en de verdelingen van de gezinshoofden naar gezinsfase en sociale beroepsgroep in beide groepen van kwijnende kernen blijkens tabellen 28 en 29 vrijwel gelijk zijn, hypothese AKK toch verworpen moet worden. Het anti-urbanisme heeft vóór 1971 niet tot een noemenswaardige meer-vestiging in sommige kwijnende kleine kernen geleid.

Het moet vooral daaraan worden toegeschreven, dat de nieuwkomers in de weinig kwijnende kleine kernen naar gezinsfase en sociale beroepsgroep zich nauwelijks onderscheiden van degenen die zich in de laatste jaren vóór 1971 in de sterk kwijnende kernen hebben gevestigd.

Noten

¹ C.B.S. Statistiek van de binnenlandse migratie 1957-1976.

² C.B.S. 12e Volkstelling, annex woningtelling 31 Mei 1947, Serie A, Deel 3, Woning- en gezinstelling Utrecht, 1951, blz. 17.

³ Zie Cartogram, Personen zonder kerkelijke gezindte, bij C.B.S. 13e Algemene Volkstelling 31 mei 1960, Deel 7, Kerkelijke gezindte, B, Voornaamste cijfers per gemeente.

⁴ Groot, J. P. en M. E. de Groot, De kleine dorpen in Groningen. Vakgroep Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, Wageningen, 1976, blz. 68.

⁵ Zie Technische toelichting op de kerntabellen (series 1 t/m 3) met definitieve uitkomsten per gemeente. Belangrijkste begrippen en definities C.B.S. 1976.

⁶ Brunt, L., Stedeling op het platteland Meppel, 1974.

⁷ Ook gezien het aantal oudere gezinnen

waarvan geen kinderen meer thuis zijn, in Nederland als geheel, dat op 28-2-1971 15,5% van de bestaande eerste en niet-eerste huwelijken bedroeg, moet het percentage oudere kinderloze gezinnen van autochtonen in kwijnende kleine kernen hoog worden genoemd. Zie: Leeuwen, L. Th. van, Ontwikkelingsfasen van het gezin. Monografieën Volkstelling 1971, nr. 9. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1980, blz. 46.

7. Nabeschuwing

In dit hoofdstuk willen wij eerst opnieuw enige aandacht geven aan de uitgangspunten van dit onderzoek naar de kleine kernen met behulp van volkstellingsgegevens. Vervolgens zullen wij stilstaan bij enkele opvallende uitkomsten van dit censusonderzoek.

Tenslotte willen wij ons afvragen, wat nu, bijna tien jaar na de Volkstelling 1971, over de bevolkingsontwikkeling van groeiende en kwijnende kleine kernen in de jaren zeventig kan worden gezegd.

Uitgangspunten

Bij een evaluatie van deze censusmonografie dient men zich te realiseren, dat de hoofdvragen van dit onderzoek luiden: welke verschillen in bevolkingssamenstelling tussen sterk groeiende en kwijnende kleine kernen die samenhangen met de differentiële groei van deze kernen, kunnen met gegevens van de Volkstelling 1971 worden aangetoond en hoe moeten deze verschillen — eveneens met gebruikmaking van volkstellingsmateriaal — worden verklaard? Hieruit moge blijken, dat een van de uitgangspunten van ons onderzoek werd gevormd door de verschillende mate waarin het aantal inwoners van kleine plattelandskernen in Nederland zich in de jaren na de tweede wereldoorlog heeft ontwikkeld. Als uitgangspunt werd dus niet gekozen (zoals in vele andere kleine-kernen studies¹ het geval was) de verschijningsvorm, de grootte, de bereikbaarheid, het voorzieningenniveau, de leefbaarheid, de mate van deprivatie of een andere dimensie van het complexe begrip plattelandskern, maar slechts de differentiële groei. Het laat zich gemakkelijk indenken, dat door de keuze van dit uitgangspunt, dat overigens door het gaan werken met de censusgegevens min of meer «geboden» werd, verscheidene aspecten van de kleine-kernenproblematiek onvoldoende zouden worden belicht.

Voorts is het goed in de gaten te houden, dat de selectie van de 490 kleine kernen die tezamen de beide uitersten van de groeicurve vormden, een schematisering van het beeld van de empirische werkelijkheid met zich mee zal hebben gebracht. De bevolkingssamenstelling van 80% van de kleine kernen die in 1947 5000 en minder inwoners telden, bleef buiten beschouwing. Teneinde voor de beantwoording van de tweede onderzoeksvraag (naar de verklaring van de gevonden verschillen in bevolkingssamenstelling) een zo doelmatig mogelijk gebruik van het op kernniveau beschikbare censusmateriaal te kunnen maken hebben wij op basis van een uitvoerig literatuuronderzoek een theoretisch model opgezet en uitgewerkt. Dit onderdeel van onze werkwijze, dat in de gegeven omstandigheden noodzakelijk was, zal ongetwijfeld tot een verdere schematisering van het beeld van de werkelijkheid hebben geleid. Het is bijvoorbeeld niet ondenkbaar dat naast de «habitat» en de werkgelegenheids- en woonsituatie van de kleine kernen en voorts de gezinsfase, de sociale klasse en het anti-urbanisme van de (potentiële) migranten naar en uit deze kernen nog andere factoren voor de bevolkingsontwikkeling van kleine kernen een niet onbelangrijke rol spelen. Enkele van deze factoren, zoals het overheidsbeleid op het gebied van de volkshuisvesting, hebben wij wel genoemd, maar verder bewust buiten beschouwing gehouden. Andere mogelijk evenzeer van belang zijnde factoren, zoals de levensbeschouwelijke instelling en de politieke gezindheid, kwamen zelfs in het geheel niet aan de orde.

Deze bedenkingen nemen evenwel niet weg, dat het realiteitsgehalte

van de gevonden onderzoeksresultaten niet moet worden onderschat. Voorzover het de sterk groeiende en de sterk kwijnende kleine kernen betreft, hebben deze resultaten betrekking op de gehele populatie van beide categorieën van kernen en, afhankelijk van de in de beschouwing genomen variabele, hebben zij betrekking op alle personen en woonverblijven in deze kernen.

Enkele resultaten nader bezien

Een van de meest opvallende uitkomsten van dit censusonderzoek vinden wij het grote verschil in «rijkdom» tussen de sterk groeiende en de kwijnende kleine kernen. Hierbij denken wij niet alleen aan de grote kwaliteitsverschillen, zoals die met betrekking tot de woonverblijven in groeiende en kwijnende kleine kernen in 1971 bleken te bestaan, maar ook aan de sterk uiteenlopende samenstelling van de bevolking naar sociale klasse. In kwijnende kleine kernen komen veel meer woningen voor met een klein aantal vertrekken dan in de groeiende kleine kernen; een veel geringer aantal woningen heeft er een aansluiting op waterleiding, gas- en elektriciteitsnet; in slechts iets meer dan de helft van de woningen was een badgelegenheid, terwijl nog geen 10% van de huizen in kwijnende kleine kernen in 1971 centraal werden verwarmd, in tegenstelling tot bijna 40% van de huizen in groeiende kleine kernen.

Kwijnende kleine kernen tellen duidelijk meer maatschappelijk lager geplaatsten (arbeiders, lagere employé's, kleine boeren) dan sterk groeiende kernen. In laatstgenoemde kleine kernen wonen aanzienlijk meer mensen die tot de hogere sociale klassen worden gerekend (o.a. hogere en middelbare employé's, zelfstandigen met een wetenschappelijk vrij beroep). Hoewel de indeling van de bevolking naar sociale beroepsgroep niet identiek is aan die naar het inkomen, menen wij toch te mogen stellen, mede gezien de huisvestingssituatie, dat de kwijnende kernen als overwegend «arme» en de sterk groeiende kernen als overwegend «rijke» plaatsen kunnen worden beschouwd. Deze grove typering van de sterk groeiende kleine kernen doet onvoldoende recht aan het feit, dat binnen deze kleine kernen grote verschillen in sociale klasse bestaan tussen de oorspronkelijke bevolking en de nieuwkomers. De autochtonen zijn overwegend arbeiders en kleine zelfstandigen, terwijl de nieuwkomers voor een zeer groot deel tot de sociale beroepsgroepen van de middelbare en hogere employés behoren.

Het is de vraag, of aan de sociaal-hiërarchische verschillen zoals die zowel tussen de kwijnende en de sterk groeiende kleine kernen als binnen de afzonderlijke groeiende kernen blijken te bestaan in het onderzoek en het beleid wel voldoende aandacht wordt besteed². Wat betreft de «lage» sociale positie waarin velen in de kwijnende kleine kernen zich bevinden, lijkt het niet onwaarschijnlijk dat deze samenhangt met de regionale werkgelegenheidssituatie in het algemeen en met de economische positie van de landbouw in het bijzonder. Het is bijvoorbeeld niet ondenkbaar, dat de gebieden waar al gedurende lange tijd een omvangrijke werkloosheid heerst dezelfde zijn waar naar verhouding veel kwijnende kernen voorkomen. Onderzoek naar de relatie tussen de regionaal-economische ontwikkeling en de sociale structuur van kwijnende kleine kernen dient, naar onze mening, een hoge prioriteit te hebben. Hierbij zal aan de ontwikkeling van de agrarische sector in het betreffende gebied bijzondere aandacht moeten worden besteed³.

Wanneer bij het onderzoek naar de leefbaarheid van kwijnende plattelandskernen de regionale ontwikkeling meer wordt betrokken, zal waarschijnlijk ook meer duidelijkheid komen in de bij dit censusonderzoek gevonden aanwijzing, dat sommige bewoners van kwijnende kernen ondanks een slechtere werkgelegenheidssituatie er toch de voorkeur aan geven om in hun dorp te blijven wonen. Het is niet onwaarschijnlijk, dat op dit punt tussen de afzonderlijke kwijnende kernen grote verschillen bestaan. Nader onderzoek zal moeten aantonen, of dit inderdaad het geval is en zo ja, of het al dan niet vertrekken uit de kleine kern in sterke mate sa-

menhangt met de economische ontwikkeling van het gebied in kwestie dan wel voornamelijk wordt bepaald door woonfactoren, die slechts ten dele van economische aard zijn.

Een meer (politiek) economische benadering van de kleine-kernenproblematiek zal ons waarschijnlijk ook meer inzicht verschaffen in de betekenis van het anti-urbanisme als factor in de bevolkingsontwikkeling van kleine kernen. Dat het anti-urbanisme vóór 1971 tot een aanzienlijke toename van het vertrek uit de stad naar het platteland zou hebben geleid, hadden wij in het begin van ons onderzoek niet verwacht. Maar dat het, voorzover wij aan de hand van het volkstellingsmateriaal hebben kunnen nagaan, althans met betrekking tot stedelingen vóór 1971 als non-existent moet worden gezien, evenmin. Wij vragen ons dan ook af, of in de jaren die sinds de Volkstelling 1971 zijn verstreken het anti-urbanisme wel een belangrijke drijvende kracht is geweest die veel stedelingen het besluit heeft doen nemen om zich in een klein dorpje of gehucht te vestigen en om daar dan ook gedurende lange tijd te blijven wonen. Wij achten het namelijk niet uitgesloten, dat de realisatie van het verlangen van stadsbewoners om met weinig anderen bijeen te wonen in even sterke mate conjunctuur gevoelig is als met betrekking tot het kopen van villa's, rijpaarden, pleziervaartuigen en vlieggreizen in de laatste jaren is gebleken. Dit zou betekenen, dat in het begin van de jaren zeventig, toen de macro-economische situatie in ons land nog redelijk gunstig was, het anti-urbanisme waarschijnlijk wel tot een additionele vestiging in kleine kernen, zowel kwijnende als groeiende, heeft geleid⁴, maar dat in de latere jaren van economische stagnatie en teruggang deze factor bij de bevolkingsontwikkeling van kleine kernen niet of nauwelijks een rol heeft gespeeld.

Bevolkingsontwikkeling kleine kernen na 1971

Afgezien van de zojuist gemaakte opmerkingen over de werking van het anti-urbanisme menen wij te mogen stellen, dat het proces van bevolkingsontwikkeling van kleine kernen in de jaren na de Volkstelling 1971 wezenlijk niet anders is verlopen dan met behulp van het theoretische model en aan de hand van de empirische gegevens in het voorgaande met betrekking tot de jaren daarvoor is weergegeven. Wat betreft de toename van het aantal inwoners van sterk groeiende kleine kernen en de afname daarvan in de kwijnende kernen kan worden aangenomen, dat deze ontwikkelingen zich voor beide categorieën van kleine kernen na 1971 hebben voortgezet. Het vermoeden bestaat, dat de groei van de sterk groeiende kernen na een stijging gedurende de eerste jaren vooral in de tweede helft van de jaren zeventig onder invloed van de economische recessie en het overheidsbeleid is afgenomen.

Over het bevolkingsverloop van de kwijnende kleine kernen na 1971 verkeren wij in nog grotere onzekerheid. Wel doet de nadere bewerking van de bevolkingsontwikkeling van de provincie Friesland over de periode 1960-1975⁵ vermoeden, dat ook in de provincies Groningen, Drente en Zeeland, waar evenals in Friesland de landelijke gebieden tussen 1970 en 1975 in vergelijking met de periode 1960-1971 een versterkte bevolkingsgroei te zien gaven, deze sterkere groei vooral heeft plaats gevonden in de plattelandskernen met meer dan 2000 inwoners. En dat evenals in Friesland in een beperkt aantal kernen van 500-2000 inwoners een sterkere groei optrad en de kleinste kernen in meerderheid bleven stagneren, wat zal betekenen dat vele kernen beneden de 500 inwoners ook tussen 1971 en 1975 hun inwonertal verder hebben zien teruglopen.

Helaas beschikken wij over de periode 1975-1980 in het geheel niet over gegevens die ons een enigszins betrouwbaar beeld zouden kunnen geven over de bevolkingsontwikkeling in deze jaren van de kwijnende kernen in het algemeen. In dit verband moet ons de opmerking van het hart, dat het kleine-kernenonderzoek op nationaal en provinciaal niveau in sterke mate wordt gehandicapt door het feit, dat slechts bij volkstellingen die geheel of gedeeltelijk integraal zijn, van alle kleine kernen gegevens beschikbaar komen. Het kleine-kernenonderzoek zou er ten eerste mee ge-

diend zijn, wanneer evenals dat met veel gemeentelijke gegevens het geval is, frequenter dan in het kader van volkstellingen geschiedt, gegevens over personen, huishoudens en woonverblijven op buurtniveau beschikbaar zouden komen. Vooral voor het kleine-kernenonderzoek met een longitudinaal karakter is het uitermate belangrijk, dat bij eventuele tussentijdse tellingen de plaatselijke indeling van de voorgaande tellingen zoveel mogelijk wordt gehanteerd. Wanneer dit niet in overwegende mate bij de Volkstelling 1971 was gedaan, zouden wij deze censusmonografie niet hebben kunnen schrijven.

Noten

¹ Zie hiervoor de door het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk in januari 1980 uitgegeven literatuurlijst kleine kernen, die 151 titels van boeken, rapporten enz. en 210 titels van tijdschriftartikelen bevat.

² Wat het onderzoek betreft moeten wij hier een uitzondering maken voor Brunt, L., Stedeling op het platteland. Een anthropologisch onderzoek naar de verhouding tussen autochtonen en nieuwkomers in Stroomkerken Meppel,

1974 en Gall, J. C., Dorpsleven, een onderzoek naar de leefbaarheid in kernen in Zuid-Holland-zuid Leiden, ca. 1979.

³ Onlangs heeft Buttell er op gewezen, dat voor de oplossing van de problematiek van het milieu in de landelijke gebieden en van de plattelandskernen in de westerse wereld een meer holistische (politiek economische) benadering noodzakelijk is. Zie Buttell, F. H., Agricultural structure and rural ecology toward a political economy of rural development. In

Sociologia Ruralis xx, 1980, pp. 44-62.

⁴ Zoals in ons onderzoek in de provincie Groningen aannemelijk is gemaakt Groot, J. P. en M. E. de Groot, De kleine dorpen in Groningen Wageningen, 1976.

⁵ Ruimtelijke vraagstukken van de landelijke gebieden. Een analyse ten behoeve van het derde deel van de derde nota over de ruimtelijke ordening 's-Gravenhage, 1977, blz. 48.

Bijlage

Overzicht van de variabelen waarover gegevens van de Volkstelling 1971 werden verstrekt.

A. Totale bevolking

- a. geslacht
1. man
 2. vrouw
- b. leeftijd (2 klassen indelingen)
1. jonger dan 5 jaar	1. jonger dan 14 jaar
2. 5-9 j.	2. 14-19 j.
3. 10-14 j.	3. 20-24 j.
4. 15-19 j.	4. 25 jaar en ouder
5. 20-24 j.	
6. 25-29 j.	
7. 30-34 j.	
8. 35-39 j.	
9. 40-44 j.	
10. 45-49 j.	
11. 50-54 j.	
12. 55-59 j.	
13. 60-64 j.	
14. 65-69 j.	
15. 70 jaar en ouder	
- c. plaats in het huishouden (definitie 1947)
1. alleenstaande
 2. hoofd huishouden (def. '47), geen gezinshoofd
 3. hoofd huishouden (def. '47), wel gezinshoofd
 4. echtgenote
 5. ongehuwd kind of stiefkind
 6. andere in huishouden (def. '47)
 7. niet tot secundair gezin behorend persoon van de gestichtsbevolking
- d. burgerlijke staat
1. gehuwd
 2. gescheiden (incl. van tafel en bed)
 3. verveduwd
 4. ongehuwd
- e. plaats in het gezin
1. gezinshoofd
 2. echtgenote
 3. ongehuwd kind
 4. niet in gezinsverband
- f. kerkelijke gezindte
1. rooms-katholiek
 2. nederlands-hervormd
 3. gereformeerde kerken

4. geref. kerken (vrij gemaakt)
 5. overige gereformeerden
 6. andere kerkelijke gezindte
 7. geen kerkelijke gezindte
- g. onderwijs schoolgaanden
1. geen dagonderwijs volgend (nog) dagonderwijs volgend op:
 2. basis niveau
 3. lager niveau
 4. uitgebreid lager niveau
 5. middelbaar niveau
 6. semi-hoger niveau
 7. hoger niveau, niet-universitair
 8. hoger niveau, universitair
 9. niveau onbekend (incl. opleidingen korter dan 1 jaar)
- h. onderwijs geen dagonderwijs volgenden
1. basis onderwijs
 2. lager niveau
 3. uitgebreid lager niveau
 4. middelbaar niveau
 5. semi-hoger niveau, niet universitair
 6. semi-hoger niveau, universitair
 7. hoger niveau, niet-universitair
 8. hoger niveau, universitair
 9. niveau onbekend
 10. nog dagonderwijs volgend
- i. soort van werkzaamheid
1. met beroep, werkend
 2. met beroep, tijdelijk niet werkend
 3. zonder beroep
- j. bedrijfstak
1. landbouw en visserij
 2. delfstofwinning
 3. industrie
 4. openbare nutsbedrijven
 5. bouwnijverheid en installatiebedrijven
 6. handel enz.
 7. transport enz.
 8. bank enz.
 9. overige dienstverlening
 10. bedrijf onbekend
 11. personen met beroep, tijdelijk niet werkend
 12. personen zonder beroep
- k. positie in het bedrijf
1. personen met beroep, werkend, zelfstandigen
 2. personen met beroep, werkend, employé's
 3. personen met beroep, werkend, in loondienst
 4. personen met beroep, werkend, medewerkers
 5. personen met beroep, tijdelijk niet werkend
 6. personen zonder beroep
- l. forensisme
1. binnen woongemeente werkend, vast werkadres, werkt thuis
 2. binnen woongemeente werkend, vast werkadres, minder dan 15 min. van thuis

3. binnen woongebied werkend, vast werkadres, 15-29 min. van huis
4. binnen woongemeente werkend, vast werkadres, 30 min. en meer van huis
5. binnen woongemeente werkend, vast werkadres, onbekend
6. binnen woongemeente werkend, overigen
7. buiten woongemeente werkend, vast werkadres, minder dan 15 min. van huis
8. buiten woongemeente werkend, vast werkadres, 15-29 min. van huis
9. buiten woongemeente werkend, vast werkadres, 30-59 min. van huis
10. buiten woongemeente werkend, vast werkadres, 60 min. en meer van huis
11. buiten woongemeente werkend, vast werkadres, onbekend
12. buiten woongemeente werkend, overigen
13. personen met beroep, tijdelijk niet werkend
14. personen zonder beroep

m. autobezit

1. personen met beroep, werkend, beschikt over personenauto
2. personen met beroep, werkend, beschikt niet over personenauto
3. personen met beroep, tijdelijk niet werkend
4. personen zonder beroep

B. Gezinshoofden

a. periode van vestiging

1. altijd in de huidige woongemeente gewoond
2. gevestigd vóór 1950
3. gevestigd 1950-1959
4. gevestigd 1960-1964
5. gevestigd 1965-1969
6. gevestigd na 1969
7. bevolking op varende schepen of in woonwagens

b. sociale groep

1. personen met beroep, werkend, zelfstandigen, wetensch. vrije beroepen
2. personen met beroep, werkend, overige zelfstandigen met 10 man en meer personeel
3. personen met beroep, werkend, overige zelfstandigen met minder dan 10 man personeel
4. personen met beroep, werkend, zelfstandigen in de landbouw
5. personen met beroep, werkend, hogere employé's
6. personen met beroep, werkend, middelbare employé's
7. personen met beroep, werkend, lagere employé's
8. personen met beroep, werkend, arbeiders (excl. landarb.) met inkomen van f 12.000 en meer
9. personen met beroep, werkend, arbeiders (excl. landarb.) met inkomen van minder dan f 12.000 (+ onbekend)
10. personen met beroep, werkend, arbeiders in de landbouw
11. personen met beroep, werkend, sociale groep onbekend
12. personen met beroep, tijdelijk niet werkend
13. personen zonder beroep

c. vervoermiddel

1. binnen woongemeente werkend, vast werkadres, werkt thuis
2. binnen woongemeente werkend, vast werkadres, openbaar vervoer
3. binnen woongemeente werkend, vast werkadres, personenauto
4. binnen woongemeente werkend, vast werkadres, (brom)fiets, motor, scooter

5. binnen woongemeente werkend, vast werkadres, personeelsbus
 6. binnen woongemeente werkend, vast werkadres, ander vervoermiddel
 7. binnen woongemeente werkend, vast werkadres, geen vervoermiddel
 8. binnen woongemeente werkend, overigen
 9. buiten woongemeente werkend, vast werkadres, openbaar vervoer
 10. buiten woongemeente werkend, vast werkadres, personenauto
 11. buiten woongemeente werkend, vast werkadres, (brom)fiets, motor, scooter
 12. buiten woongemeente werkend, vast werkadres, personeelsbus
 13. buiten woongemeente werkend, vast werkadres, ander vervoermiddel
 14. buiten woongemeente werkend, vast werkadres, geen vervoermiddel
 15. buiten woongemeente werkend, overigen
 16. personen met beroep, tijdelijk niet werkend
 17. personen zonder beroep
- d. al dan niet dagelijks heen en weer gaand
1. binnen woongemeente werkend, vast werkadres, werkt thuis
 2. binnen woongemeente werkend, vast werkadres, dagelijks heen en weer
 3. binnen woongemeente werkend, vast werkadres, niet dagelijks heen en weer
 4. binnen woongemeente werkend, overigen
 5. buiten woongemeente werkend, vast werkadres, dagelijks heen en weer
 6. buiten woongemeente werkend, vast werkadres, niet dagelijks heen en weer
 7. buiten woongemeente werkend, overigen
 8. personen met beroep, tijdelijk niet werkend
 9. personen zonder beroep
- e. positie in bedrijf nevenberoep
1. personen met beroep, werkend, oefent nevenberoep uit voor eigen rekening
 2. personen met beroep, werkend, oefent nevenberoep uit in loondienst (+ onbekend)
 3. personen met beroep, werkend, oefent nevenberoep uit medewerkend
 4. personen met beroep, werkend, oefent geen nevenberoep uit
 5. personen met beroep, tijdelijk niet werkend
 6. personen zonder beroep
- f. aantal levend geboren kinderen
1. gehuwd en gehuwd geweest zijnde vrouwen zonder l.g.k.
 2. gehuwd en gehuwd geweest zijnde vrouwen met 1 en 2 l.g.k.
 3. gehuwd en gehuwd geweest zijnde vrouwen met 3 en 4 l.g.k.
 4. gehuwd en gehuwd geweest zijnde vrouwen met 5-10 l.g.k.
 5. gehuwd en gehuwd geweest zijnde vrouwen met meer dan 10 l.g.k.
 6. gehuwd geweest zijnde mannen
- g. aantal thuiswonende kinderen
1. gezinnen zonder thuiswonende kinderen
 2. gezinnen met 1 en 2 thuiswonende kinderen
 3. gezinnen met 3 en 4 thuiswonende kinderen
 4. gezinnen met 5 en meer thuiswonende kinderen
 5. overige huishoudens (definitie 1947)

C. Woonverblijven

- h. ontwikkelingsfase gezin
1. echtgenote jonger dan 45 jaar, kinderloos en korter dan 5 jaar gehuwd
 2. echtgenote jonger dan 45 jaar, kinderloos en 5 jaar of langer gehuwd
 3. echtgenote jonger dan 45 jaar, geen kinderen meer thuis
 4. gezin met kinderen van wie jongste 0-3 jaar
 5. gezin met kinderen van wie jongste 4-5 jaar
 6. gezin met kinderen van wie jongste 6-14 jaar
 7. gezin met kinderen van wie jongste 15 jaar of ouder
 8. echtgenote 45 jaar of ouder, geen kinderen gehad
 9. echtgenote 45 jaar of ouder, geen kinderen meer thuis
- a. bezetting woonverblijf
1. woning met hoofdbewoner, zonder inwoning
 2. woning met hoofdbewoner, met inwoning
 3. andere bewoonde ruimte met hoofdbewoner
 4. woningen en andere bewoonde ruimten zonder hfdbew. met bezetting
 5. woningen en andere bewoonde ruimten zonder hfdbew. zonder bezetting
 6. tweede woning
 7. leegstaande woning
 8. collectiviteit alleen in het woonverblijf, varende schepen, woonwagens en aard woonverblijf onbekend
- b. huurverhouding
1. woning, bewoond door de eigenaar
 2. woning, bewoond door een huurder, woningwetwoning
 3. woning, bewoond door een huurder, overigen
 4. andere bewoonde ruimte, bewoond door de eigenaar
 5. andere bewoonde ruimte, bewoond door een huurder
- c. bouwwijze
1. woning, eengezinshuis, vrijstaand
 2. woning, eengezinshuis, aan- of ingebouwd
 3. woning, deel van een meergezinshuis
 4. woning, deel van een bedrijfsgebouw
 5. overige woonverblijven
- d. aantal vertrekken
1. woning met 1 of 2 vertrekken
 2. woning met 3 vertrekken
 3. woning met 4 vertrekken
 4. woning met 5 vertrekken
 5. woning met 6-9 vertrekken
 6. woning met 10 en meer vertrekken
 7. overige woonverblijven
- e. aanwezig zijn van openbare aansluitingen
1. alleen water
 2. alleen gas
 3. alleen electriciteit
 4. water en gas
 5. water en electriciteit
 6. gas en electriciteit
 7. water, gas en electriciteit
 8. geen openbare aansluiting (incl. onbekend)
 9. n.v.t. voor tweede woning, leegstaande woning, andere bewoonde ruimte enz.

- f. *privaat (w.c.)*
1. *bewoonde woning zonder *privaat (w.c.)**
 2. *bewoonde woning, met *privaat (w.c.)* buiten de woning*
 3. *bewoonde woning, met *privaat (w.c.)* binnen de woning*
 4. *onbewoonde woningen en overige woonverblijven*
- g. *badgelegenheid*
1. *bewoonde woning zonder *badgelegenheid**
 2. *bewoonde woning met *badgelegenheid**
 3. *onbewoonde woningen en overige woonverblijven*
- h. *keuken*
1. *bewoonde woning zonder *keuken**
 2. *bewoonde woning met *keuken**
 3. *onbewoonde woningen en overige woonverblijven*
- i. *centrale verwarming*
1. *bewoonde woning zonder *c.v.**
 2. *bewoonde woning met *c.v.**
 3. *onbewoonde woningen en overige woonverblijven*
- j. *huurwaarde*
1. *geen*
 2. *minder dan f 480 per jaar*
 3. *f 480 - f 659 per jaar*
 4. *f 660 - f 839 per jaar*
 5. *f 840 - f 1019 per jaar*
 6. *f 1020 - f 1199 per jaar*
 7. *f 1200 - f 1439 per jaar*
 8. *f 1440 - f 2039 per jaar*
 9. *f 2040 - f 2759 per jaar*
 10. *f 2760 en meer per jaar*
 11. *onbekend*
 12. *gestichtsgebouwen, varende schepen, woonwagens en aard woonverblijf onbekend*

Geraadpleegde literatuur

- Ambrose, P. The quiet revolution; social change in a Sussex village 1871-1971. Chatto and Windus, London, 1974.
- Atzema, O. A. L. C. Kleine kernen, nader bekeken. Scriptie Geografisch Instituut Rijksuniversiteit Groningen, Groningen, 1978.
- Bedreigd bestaan: de sociale, economische en culturele situatie in Noord-Groningen, Groningen, 1959.
- Bell, W. Familism and Suburbanization: One Test of the Social Choice Hypothesis. *Rural Sociology* 21 (1956) 276-283.
- Blackwood, L. G. and E. H. Carpenter. The importance of anti-urbanism in determining residential preferences and migration patterns. *Rural Sociology* 43 (1978) Nr. 1, pp. 31-47.
- Boer-d'Ancona, H. den. Wonen in West-Nederland: een ongewenst kind uit het slechte huwelijk tussen woningbouwbeleid en planologische visie. In: *West-Nederland, chaotische planning of geplande chaos?* Van Gorcum, Assen, 1973.
- Brunt, L. Stedeling op het platteland. Meppel, 1974.
- De Jong, G. F. en R. R. Sell. Population redistribution, migration and residential preferences. In: *The New Rural America. The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 429, January 1977, pp. 130-144.
- Dorpenonderzoek; het Zeeuwse dorp, door de bewoners bekeken. Provinciale Planologische Dienst voor Zeeland, z.pl., 1976.
- Dunn, M. C. Population change and the settlement pattern. In: G. E. Cherry (Ed.), *Rural planning problems*. Leonard Hill, London, 1976, pp. 13-46.
- Engelsdorp Gastelaars, R. van en C. Cortie. Migration from Amsterdam. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 64 (1973) Nr. 4, pp. 206-217.
- Engelsdorp Gastelaars, R. van en W. J. M. Ostendorf. De groei van kleine plattelandskernen in Nederland. Een verkennend onderzoek over de periode 1947-1960. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 65 (1974) Nr. 3, pp. 162-173.
- Graber, E. E. Newcomers and oldtimers: growth and change in a mountain town. *Rural Sociology* 39 (1974) Nr. 4, pp. 504-513.
- Greer, S. The Family in Suburbia. In: L. H. Masotti and J. K. Hadden (Eds.) *The Urbanization of the Suburbs. Vol. 7, Urban Affairs Annual Reviews*, Sage Publications, Beverly Hills/London, 1973, pp. 149-170.
- Groot, J. P. Kleine plattelandskernen in de Nederlandse samenleving. Wageningen, Veenman, 1972.
- Groot, J. P. en M. E. de Groot. De kleine dorpen in Groningen. Vakgroep Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, Wageningen, 1976.
- Haas, J. de. Vestigers en blijvers in het Utrechtse Heuvelrug- en Kromme Rijngebied. Geografisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht, 1976.
- Hart, J. F. and N. E. Salisbury. Population change in Middle Western villages: a statistical approach. *Annals of the Association of American Geographers* 55 (1965) pp. 140-160.
- Jackson, V. J. Population in the countryside; growth and stagnation in the Cotswolds. Frank Cass, London, 1968.
- Jones, H. R. A study of rural migration in Central Wales. *Institute of British Geographers, Transactions* No. 37, December 1965, pp. 31-45.
- Jong, M. J. de. Civitas Mutatur; de veranderende samenleving in Berkenwoude. Scriptie Vakgroep Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, Wageningen, 1971.
- Jonge, D. de. Moderne woonidealen en woonwensen in Nederland. Arnhem, 1960.
- House, J. W. Rural North-East England: 1951-61. Department of Geography, University of Newcastle-upon-Tyne, *Papers on Migration and Mobility* 1, 1965.

- Korteweg, P. J. en J. van Weesep
 Leeuwen, L. Th. van
 Mogensen, G. V., H. Mørkeberg og
 J. Sundbo
 Nelissen, N. J. M.
 Nelissen, N. J. M., N. de Bruyn en
 J. H. Schlösser
 Niphuis-Nell, M.
 Onderzoek naar woonmilieus. Studierapport Rijksplanologische Dienst, Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, Den Haag, 1974.
 Ottens, H. F. L.
 Pahl, R. E.
 Pahl, R. E.
 Pijlman, H. R.
 Radford, E.
 Rossi, P. H.
 Schwarzweller, H. K. and J. S. Brown
 Velden, J. van der
 Veldman, J.
 Winch, R. F.
 Wit-Ybema, L. de. H. van der Meulen en R. Tjeerdema
- Overlopers blijken Amsterdam toch niet te kunnen missen. *Bouw* 31 (1976) nr. 3, p. 49-51.
 Ontwikkelingsfasen van het gezin. Monografieën Volkstelling 1971, nr. 9. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1980.
 Smaabyer i landdistrikter. (Villages in rural areas. Population development and living conditions.) Teknisk Forlag, København, 1979.
 Grondbeginselen van de sociale ecologie. Utrecht/Antwerpen, Spectrum, 1972.
 Woongeschiedenis en woonwensen; een onderzoek in Roermond. Sociologisch Instituut van de Katholieke Universiteit Nijmegen, Nijmegen, 1971.
 De gezinsfasen. SISWO, Interimrapporten Censusmonografieën. Amsterdam, 1974.
 Het Groene Hart binnen de Randstad; een beeld van de suburbanisatie in West-Nederland. Van Gorcum, Assen/Amsterdam, 1976.
 Class and community in English commuter villages. *Sociologia Ruralis*, 5 (1965) nr. 1, pp. 5-23.
 Newcomers in town and country. In: R. E. Pahl, *Whose city? And further essays on urban society*. Longman, London, 1970.
 Wedde; een leefbaarheidsonderzoek in een Westervolds dorp dat in inwonertal sterk afneemt. Scriptie Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, Wageningen, 1962.
 The new villagers; urban pressure on rural areas in Worcestershire. Frank Cass, London, 1970.
 Why families move: a study in the social psychology of urban residential mobility. Free Press, New York, 1955.
 Social class origins, rural-urban migration, and economic life chances: a case study. *Rural Sociology* 32 (1967) no. 1, pp. 5-19.
 Overloop onderzocht. *Stedebouw en Volkshuisvesting* 56 (1975) no. 11, pp. 437-443.
 Een sociaal proces door ruimtelijke vorm: verborgen suburbanisatie in landelijke gebieden. *Geografisch Tijdschrift* 12 (1978) nr. 4, p. 326-334.
 The Modern Family. Third Edition, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1971.
 Suburbanisatie, waar gaan we heen? Planologisch Studiecentrum van de Rijksuniversiteit Groningen, Groningen, 1974.